

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK :

PÉTERFI DÉNES ÉS KOVÁCS JÁNOS.

XXVII. ÉVFOLYAM.

1892.

Mártius—Április.

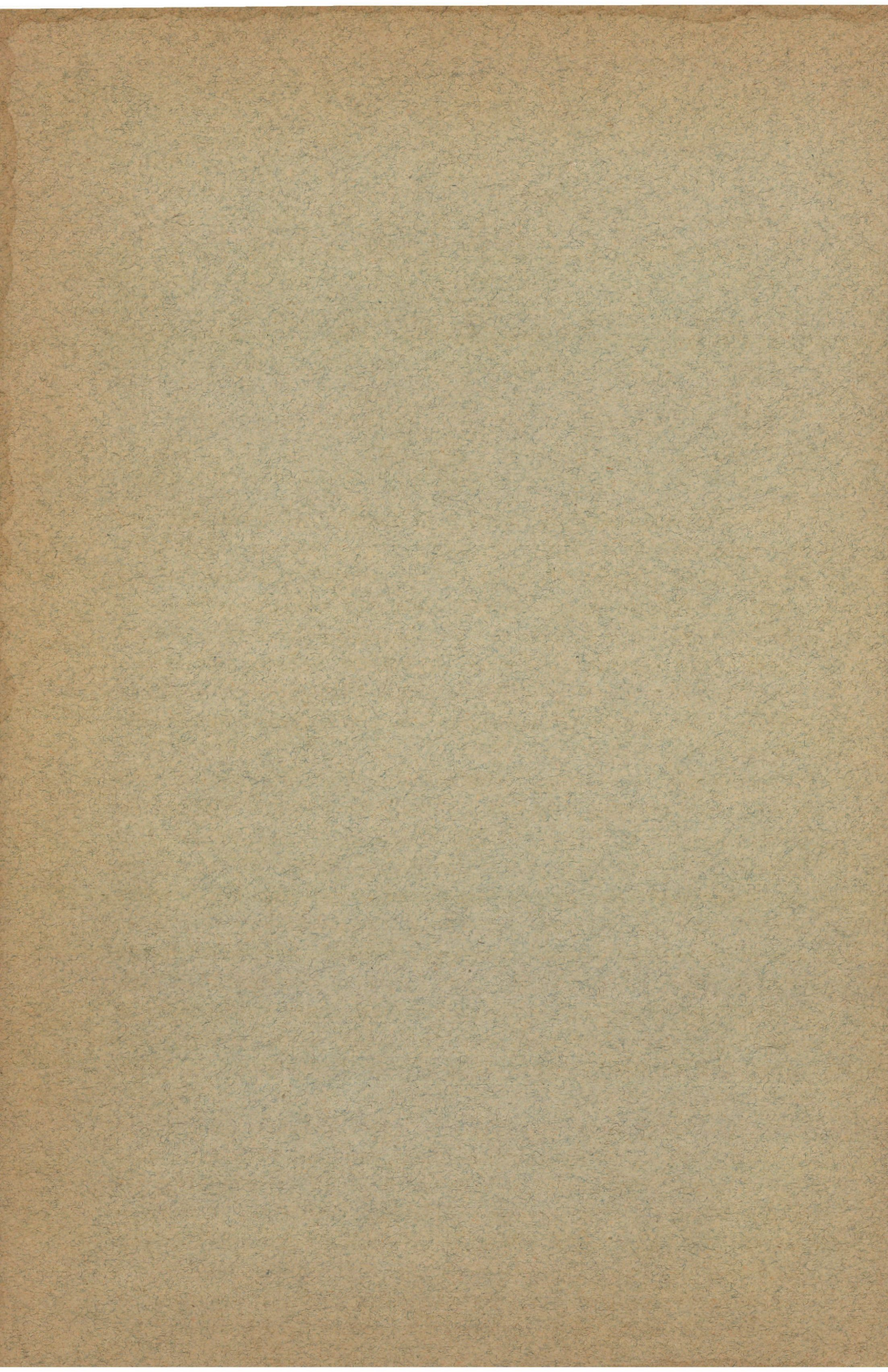
2. füz.

TARTALOM:

János evangéliumának a synoptikusokhoz való viszonya. CSIFÓ SALAMON.	65
Az erdélyi unitáriusok a XVIII-ik száz év végén. GYALUI FARKAS.	75
Egyh.-tört. adatok : CXXII. (Virasztásaim XII.) Unitárius püspököt megerősítő fejedelmi levél. JAKAB ELEK.	81
CXXIII. Adat a holland-magyar érintkezések történetéhez. ZOVÁNYI JENŐ.	90
Brassai Sámuel alsó-szt. mihályfalvi pap levelei Sebes Pál torocz- kői isk. igazgatóhoz 1830—1836. (IV—VI.)	91
Esti ima. RÉDIGER GEZA.	95
Magyarország közoktatásügyének állapota. KOZMA FERENCZ.	96
Comenius Ámos Jánosról. KOVÁCS JÁNOS.	108
A magyar Pantheon halhatatlanjai. DRs.	111
Paget János †. PÉTERFI D.	116
Latin mondatok magyar értelmezéssel. GYÖNGYÖSI ISTVÁN.	117
Irodalmi értesítő. 119.	
Különlélek. 120—123.	
Amerikai alapítvány. 124.	
Aranykönyv. 125—128.	

KOLOZSVÁRT,

AJTAI K. ALBERT (MAGYAR POLGÁR) KÖNYVNYOMDÁJA.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

XXVII-ik évf.

Mártius—Április. 1892.

2-ik füzet.

JÁNOS EVANGELIUMÁNAK A SYNOPTICUSOKHOZ VALÓ VISZONYA.

Az evangéliumok átolvasása után azonnal észrevehetjük, hogy míg a három első sok tekintetben hasonlít egymáshoz, addig a negyedik különbözik azoktól. Ezt az eltérést nemcsak az a mód mutatja, a melyben a negyedik evangélium Jézust, az ő munkáját és történetét előnkbe állítja; hanem mutatja az is, hogy Jánosnál a Jézus tanításainak helye, tartama és lényege is csaknem egészen más, mint a Synopticusoknál. Hogy ez állítás igazságáról meggyőződhesünk, tekintsünk közelebről az evangéliumokra s vizsgáljuk meg azoknak tárgyát és anyagát.

Van négy evangéliumi iratunk. Kik és mikor irták ezeket? Még mindez ideig biztosan nem tudható. Az íróra nézve a cím minket felvilágosítani sohase fog. A legtöbb kéziratban e cím áll: εὐαγγέλιον κατὰ Μάρθῆτον stb. azaz: Máté szerinti evangélium. De aztán azt, hogy Máté hirdette-e így az evangéliumot s azt más valaki leírta, vagy ő maga írta le, avagy talán hogy ő maga hirdette és írta is? már valóban nehéz, ha ugyan lehetséges eldönteni. Hogy mikor irattak az evangéliumok? arra, nézve sincs bizonyos elhatározó adatunk. Meg kell hát elégednünk a jelen alkalommal annak az elfogadásával, hogy azokat azon személyek irták, a kiknek neveit viselik; irták pedig, akár egymástól függve, akár egymástól függetlenül, — különböző időben.

Mindenik evangéliumnak tárgya: leírásával bizonyos képet tární előnkbe Jézusról, az ő életéről, munkája, tanításai, utazásairól, szenvedése, keresztrefeszítéséről és feltámadásáról. Az anyag azonban, melyet feldolgoznak, többé-kevésbé különbözik, úgyszintén a mód, az alak is, a melyben azt feldolgozzák. Az erről való meggyőződés kedvéért kell hát vizsgálódnunk. Mivel már fennebb jeleztem, hogy a három első evangélium a legtöbb tekintetben megegyez egymással, — azért veszem ezeket most együttesen s igyekezni fogok röviden fel-

mutatni azt a viszonyt, a melyben a János evangéliuma — mint a mely nagyon különbözik a többiektől — áll azokhoz. Nem tekintem azt, hogy tulajdonképpen mindenik evangéliumban van valami, a mi egészen egyedül áll; azt se, hogy Jézus munkálkodása és tanításai nincsenek mindenikben ugyanazon sorrendben írva le.

Jézus genealogiájáról és születéséről egymástól teljesen független két leírásunk van. Ifjú koráról egyedül Lukács tesz említést. Keresztelő Jánosról, Jézus kereszteléséről, hivataláról, megkísértéséről s aztán a Galileába való meneteléről a Synopticusok mind megegyeznek. A melyeket Jézus Galileában mint mester, tanító végezett, ha nem is mind a három evangelista, de legalább Máté és Lukács elbeszélnek, mert Márk nagyon keveset ír le a Jézus tanításaiból s még a mit leír is, nagyon röviden. Márk teszem, nem szól a hegyi beszédről, a százados szolgája meggyógyításáról s a János tanítványainak Jézusnál tett látogatásáról, míg Máté és Lukács Jézusnak különböző mondásait és tanításait is előadják. De ne menjünk a Synopticusok egymáshoz való hasonlóságának vagy eltérésének részletezésébe!

Mi történt tehát Jézussal a fellépése után Galileában? Tanítványokat választ; ő maga tanít, gyógyít, vigasztal és predikál, hirdelve az evangéliumot. Meggyógyítja a Péter napát, a két vakot, a némát és a bélpoklost Kapernaumban. Lecsendesíti a tengert; az ördögöket a disznóba űzi. Kapernaumból eltávozik. Keresztelő János börtönbe kerül és fejét veszik. Jézus tanít szebbnél szebb példázatokban és hasonlatokban; meggyógyítja a kaneabeli asszony leányát, feltámasztja a Naini özvegyasszony fiát és Jairius leányát, megvándélgeli a 4000 és 5000 embert; jár a tengeren, megkérdi tanítványait, hogy őt kinek mondják lenni az emberek? Péter vallomást teszen; Jézus jövendől saját sorsa és elárultatása felől; megtörténik a transfiguratio, megmondja tanítványainak, hogy ki közöttük a legnagyobb és elindul Galileából Judeába, hogy megtartsa bevonulását Jeruzsálembe. Mindezek azonban csak szemelvények a történetekből, melyeken kívül a szép hasonlatok, példázatok és jeles mondások, megindító feddések és dorgálások teszik gazdaggá a Synopticusokat.

A Jeruzsálembe való utazás alatt történt, hogy Jézus felel a farizeusoknak a házassági elválásra nézve; úgyszintén felel a Jakab és János anyjának; elmondja elbeszélését a szőlőmunkásokra vonatkozólag. Elküldi a 70 tanítványt, beszél Mártha és Máriáról, jót teszen és gyógyít szombatnapon; szól Jeruzsálem jövendő romlásáról; itt van leírva a nagy vacsora példája, a tékozló fiú, a hamis sáfár, a gazdag és Lázár, a farizeus és publicanus imádkozása és Zakeus története.

Jeruzsálemhez közeledvén, Jézus megteszi intézkedéseit a bevonulására nézve. A Synopticusok előadása valamint erre, úgy a bevonulásra nézve is csaknem egy. Jézus szól az özvegy nő fillérérol, a vásárlókat és árusokat kiűzi a templomból, szól a király fia menyegzőjéről, elmondja a két nagy parancsolatot. A Synopticusok leírása ezután teljesen a szenvedéssel foglalkozik; e leírásban Jézusnak nemcsak körülményei és szólásai, de még a leírás rendje is csaknem ugyanaz.

A Jézus feltámadására és újra megjelenésére vonatkozó elbeszélésekben már magok a Synopticusok is eltérnek egymástól. Máté szól az örök megvesztegetéséről és Jézusnak a tanítványaihoz intézett utolsó meghagyásáról. Márk igen rövid. Lukács feljegyzi a Jézus megjelenését és menybemenetelét.

A Synopticusok egymásközi rokonsága és megegyezése igen nagy, nemcsak Jézus útazása, munkái és tanításai elbeszélésében, hanem még az egyes mondások és szavakban is.

Tekintsük úgy a fennebbieket, mint rövid leírását az egymás után következő történetek és eseményeknek s összehasonlítás végett forduljunk most a János evangéliumához. János evangéliuma nem szól a genealogiáról, a csodálatos születésről, nem említi a keleti csillagot, a bölcseket, nem a pásztorokat s még a kereszteletről sincsen tiszta leírás. Itt „az ige testté lett és lakozott mi közöttünk.“ Ez evangélium szerint nemcsak a Jézus galileai hivatala, hanem egyszersmind a Jeruzsálembé való útjai és mondásai is nagyon jelentékenyek és fontosak. Itt más a tanítványok hívása, mint a Synopticusoknál. János tanítványai, a ki bizonyosságot teszen, Jézusnál maradnak. Galileában Jézus jelen van a kánai menyegzőn, hol csodát mivel; — erről a többi evangelisták nem tudnak semmit. Innen Kapernaumba megy, de már nem sok idő múlva Jeruzsálemben van a husvét innepén. Jeruzsálemi ez első látogatása alkalmával űzi ki az árusokat a templomból, nem pedig mint a Synopticusoknál van, a diadalmi bevonulás után. Nikodemust is ez alkalommal látogatja meg. Jézus Samarián keresztül visszamegy Galileába. Ez alkalommal beszél a samariabeli asszonynyal. Galileában meggyógyítja a főember fiát. Nemsokára a zsidók innepén megint — most másodszor — megy Jeruzsálembé. Innen újra Galileába jő vissza, mikor már husvét közel van; megvendégeli a sokaságot (5000), jár a tengeren. Most harmadszor felmegyen Jézus titkon a sátoros innepre; többé nem is tér vissza Galileába, hanem Judeában marad. Jeruzsálem körül folytatja munkálkodását. „Az egyházi szenteletnek ünnepeén felmegy Jeruzsá-

lembé, itt őt el akarják fogni, de ő elmenekül a Jordánon túl, hol Keresztelő János keresztel vala először és ott marada.“ (Ján. X. 22.) Innen Lázárt feltámasztani Mária és Mártha Bethaniába hívják. Majd Efraimba vonul, mikor már a husvét közel vala. Efraimból indul el Jézus a Jeruzsálembé való diadalmas bevonulásra. A Synopticusokból az látható, hogy Jézus a diadal útjára egyenesen Galileából indul el. Éppen e tényből úgy tűnik fel, hogy azok előtt jelentékeny volt Jézus galileai munkálkodása és története, míg János a judeait tartotta fontosnak.

János evangéliuma szerint Jézus Galileában való időzésével csak négy dolog függ össze: a vizet borrá változtatja, meggyógyítja a főember fiát, megvendégeli az 5000 embert és jár a tengeren. E két utóbbiról a Synopticusok is szólnak. Még mi mást tehetett Jézus Galileában, arról János hallgat; előtte a judeai tanítás a fő. Az igaz, hogy a Synopticusok is hallgatnak Jézusnak a Jeruzsálembé való többszöri útjáról, a Bethesda (Βηθζαδά) melletti tóról, a vak ember meggyógyításáról és Lázár feltámasztásáról. A legnagyobb megegyezés ez evangélium és a Synopticusok között akkor van, mikor a történet már a vége felé közeledik, mikor a Mária által való megkenés, a diadalmas bevonulás, Jézus saját sorsáról való jövendölése és a Péter tagadása beszéltetnek el. János nem adja elő egész világosan az utolsó este történetét; nevezetesen elhagyja az urvacsora szereztetését s a helyett a lábmosást említi. E szerint a Jézus vallatása Annás előtt történt, míg a Synopticusok azt állítják, hogy a Sanhedrim előtt, a Kajafás házánál.

Ha felosztást akarunk tenni az evangéliumokban Jézus életére vonatkozólag, egész önként jó a Synopticusoknál e három pont alá való felosztás:

1. Bévezetés, mely foglalkozik Jézus születésével, gyermekkorával, Keresztelő János predikálásával, Jézus megkeresztelésével, kísértésével és böjtölésével.

2. A nyilvános tanítói munkálkodás Galileában és vidékén, mert a Synopticusok nem említik, hogy Jézus a diadalmi bevonulás előtt elment volna Jeruzsálembé. E pont alá tartoznak minden nyilvános munkálkodása és mondásai.

3. Jézus szereplése Jeruzsálemben és vidékén. Ide tartozik a diadalmi bevonulás, munkálkodása és tanítása; a szenvedés, keresztre feszítés, halál, feltámadás és menybemenetel.

Ilyenmü felosztást a János evangéliuma nem enged meg, mert mindenek előtt hiányzik ebben a Jézus gyermekora, sőt maga a

keresztelés is homályosan van előadva; de másfelől a nyilvános szereplés is nemcsak Galileában, hanem váltakozva Judeában is foly. Ez evangelium szerint Jézus nem csak egyszer, — mint előbb felmutattam — de több ízben járt Jeruzsálemben. Ezenkívül az evangelisták a helyre nézve is különböznek, a honnan Jézus jeruzsálemi utolsó útjára elindult. Nem tehetünk hát egyebet, mint egyszerűen minden felosztás nélkül elbeszélni azt, a mit János leír.

Hadd forduljunk már most egy más ponthoz. Ha gondosan olvassuk át az evangeliumokat, azt tapasztaljuk, hogy se a Synopticusok, se a János evangeliuma nem teljes; nem adnak egy valóban teljes leírást Jézusról és történetéről. Márk a Jézus élete történetét adja elő röviden, de keveset törődik a tanítással és a hosszabb elbeszélésekkel, meg mondásokkal; míg Máté és Lukás a történeti tény előadása mellett nagy súlyt fektetnek az egyes tanításokra is, milyenek a példázatok, hasonlatok és kiváló mondások. János már keveset ad a történetekből, nála a tanítás a fő; jóllehet olykor-olykor ad egyes elbeszéléseket is, de, a mint megjegyezhetjük, ha ezek említve vannak a Synopticusoknál, úgy ő nagyon röviden, rövid mondatokban bánik el velök; s nem egy esetben, ha említ egyes körülményt, a melyről a Synopticusok Jézus hosszas tanítását jegyezték fel, János ezeket teljesen elhagyja.

Hogy egyik evangelium se teljes, mutatja irodalmunk is. János evangeliuma nagyon gyakran megszakad. E szavak: „ezek után“ nagyon is bizonytalan időt jelez. Máté a megkísértés után mindjárt a a hegyi beszédre tér át. Ebben Jézus úgy tűnik fel, mint a ki ismeri az írástudókat és farizeusokat. Ha ez igaz, úgy már ez feltételezi, hogy neki e beszédet megelőzőleg kellett tanítania, szerepelnie. Hogy azonban előzetesen mit tett Jézus? arról Máté hallgat. Hasonlókép Lukácsnál is akadunk több ilyen helyre. Nost már az a kérdés áll előttünk: ha vajjon miért nem találhatunk teljességet egyik evangeliumban se? Ez függhetett az írók tudomásától, emlékezetük és tehetségüktől; én azonban teljes meggyőződéssel merem e hiányt akaratuknak tulajdonítani, a mennyiben mindenik evangelium írásában az írónak bizonyos célját látom. Ugyanis úgy tetszik nekem, hogy Márk nem akart egyebet adni, mint egy rövid historiai feljegyzést; ezt meg is adta minden mellékes cél nélkül. Máté a zsidók számára irt; be akarja mindenkép bizonyítani, hogy Jézus a valóságos, várt Messiás. Éppen ezért sohase téveszti el szem elől a mikor és a hányszor csak lehet, hogy azon ótestamentumi helyekre hivatkozzék, a melyek némi vonatkozással vannak a zsidó Messiásra nézve. Ugy néz

mindig Jézusra, mint a kiben azok mind be vannak teljesülve. Már magában a genealogia is, midőn Jézust a zsidók ős-apjától, Ábrahámától származtatja a Dávid családján keresztül, erre mutat. Az angyal megjelenik Józsefnek, a szűz fiat szül, hogy beteljesedjék a próféta szózata. Elmennek Egyiptomba, fel Názáretbe, hogy beteljék a jóslat. Jézus megtiltja, hogy őt kijelentsék (XII. 16.), tanít példabeszédekben (XIII. 14—35.), hogy beteljék a prófétálás. Jézus nem bocsáttatott, „hanem az Izrael házának elveszett juhaihoz.“ (XV. 24.) Máté használja a 7-es számot; mindez zsidózó irányt mutat s mintegy megerősít abban a feltevésben, hogy ő a zsidók számára írt.

Lukács azt akarja bebizonyítani, hogy Jézus nemcsak zsidó Messiás, hanem egyszersmind az összes emberiségnek s z a b a d í t ó j a. Ezt is lehet evangaliumából igazolni, de rövidség kedvéért legyen szabad ez alkalommal csak a genealogiára hivatkoznom, mint a melyben ő Jézust egyenesen Ádámtól, az emberiség ős apjától származtatja. János evangéliumát mint egy speculativ, szellemi, legfőképp csak a lélekhez szóló evangéliumot tekinthetjük. Fel kell tételeznünk már magából a negyedik evangéliumból, hogy János ismerte a Synopticusokat s látva a hiányát Jézus munkája és szavai oly leírásának, mely főképp a lélekhez szól, magára vállalta egy ilyennek az írását. Ha bármi kis mértékben elhisszük is azt az állítást, hogy János hajlott korában, felkérésre és több napi gondolkozás után kezdett ez evangélium írásához; és e gyenge hitnek a szemüvegén tekintünk is iratára; s ha hozzá vesszük, hogy az akkori bölcsészeti iránynak többé-kevésbé ő is befolyása alatt állott, a mit mutat a Logos-szal való foglalkozása is: még inkább fel kell tételeznünk, hogy ő a Synopticusoknak mintegy kiegészítőjéül írta e speculativ, főképp a lélekhez szóló evangéliumát. Sőt úgy tetszik nekem, hogy János szándékosan kerülte el azokról írni, a melyeknek a Synopticusoknál teljes leírásával találkozunk. Bátran merek azért Wescott-tal tartani, a ki így szól: „ott van egyfelől egy evangélium a közönséges emberek számára, kik azt örömmel hallották; és másfelől egy evangélium azok számára, kik nagy szükségét érezték a hitnek.“ A negyedik evangélium e speculativ, lelki jellege nemcsak azokra a tanításokra nyomja rá bélyegét, melyek itt inkább társalgási és rövidebb alakban vannak előadva, mint a Synopticusoknál, de még magát a mester személyét is egész más színben állítja előnkbe. Erre azonban később visszatérek, most lássuk röviden azokat az eltéréseket, melyek nagyon fontosaknak tünnek fel mindnyájunk előtt az evangéliumok átolvasása után.

Ha csak a Synopticusokat olvassuk, azt kell hinnünk, hogy Jézus tanításának helye Galilea volt s csakis az utolsó husvétra jött onnan Jeruzsálembe; és megint, hogy tanításai csakis a szegényekhez voltak intézve. Ha azonban a János evangéliumára is tekintünk, a dolog máskép áll. E szerint Jézus tanítói hivatalának nemcsak a végén, de már a kezdetén felmegy Jeruzsálembe, sőt e két alkalom között járt még egyszer Jeruzsálemben. A Synopticusok szerint Jézus csak egy évig tanított volna, míg János szerint három évig.

Hol áll most az igazság?!

Vegyük tekintetbe, hogy Jézus ismerte Arimatheai Józsefet, a ki Jeruzsálemben lakott; bensőbb viszonyban volt a Bethaniai családdal; vegyük tekintetbe Jézus e mondását: „Jeruzsálem! Jeruzsálem! ki megöled a prófétákat és megkövezed azokat, kik tehozád bocsáttatnak, mennyiszert akartam egybegyűjteni a te fiaidat, mikép a tyúk az ő fiait egybegyűjti szárnyai alá; és nem akartátok“, s akkor azt fogjuk feltételezni, hogy ő nemcsak egy, hanem több alkalommal fordult meg a szent városban. Fogadjuk el most azt, hogy Jézus egy évnél valószínűleg tovább tanított; mit bizonyít ez? azt, hogy Jézus zsidó levén, a ki megtartja a törvényeket, nemcsak egyszer, de többször meg kellett forduljon Jeruzsálemben, mert a zsidóknak minden évben legalább is egyszer meg kellett jelenniök Jehova előtt.

Egy más eltérés a Synopticusok és a János evangéliumában a megfeszítés és a husvét innep napjára vonatkozik. Mind a négy evangélium megegyez abban, hogy Jézust pénteken feszítették meg. Jézus a husvét bárányt megette a tanítványaival csütörtökön. Éppen e pont az, mely a megfeszítés napját összeköttetésbe hozza a husvétal. Husvét minden évben Nisan hó 15-én kezdődött; az ezt megelőző este meg kellett enni a husvéti bárányt, ez este nagy innepnek — szentnek tartatott. Ha Jézus tanítványaival a husvéti bárányt csütörtökön megette és ezt rendes időben tette, akkor husvét pénteken kezdődött; e napon pedig teljes lehetetlen lett volna a zsidó törvény értelmében őt megfeszíteni. Az pedig kétségtelen, hogy őt pénteken feszítették meg. János határozottan állítja, hogy az a nap, melyen Jézus megfeszítettetett, volt „a zsidóknak innepjek estéje“. Ő szerinte tehát szombat volt az innep kezdete, összeesvén ez a heti szombat innepvel. Így a husvéti bárányt pénteken este kellett megenni. Ha pedig ezt Jézus csütörtökön tette meg, akkor ez egy nappal bizonyára hamarabb történt, mint a törvény parancsolta. Ez ellentét elenyésztetésére sok jeles theologus törekedett, de azért az ellentét ma is

áll, elenyésztetni nem is lehet. A kérdés csak az lehet, hogy vajjon a Synopticusoknak, vagy Jánosnak van-e igaza?

Jézust csütörtökön este elfogták, ha péntek lett volna az első, a legszentebb nap, úgy csütörtök éj is e nap részeül számítva — mert a zsidók így számították — szent volt. Ekkor bizonyára a zsidók nem küldöttek volna e szent napon, illetve éjjelen fegyvereseket, Jézus ellen, mert az egész nép megbotráncozott volna; s nem gyült volna össze a Sanhedrim se. Mikor Jézust vitték a Golgothára, találának akkor egy Cyrenebeli embert, Simont, ki a mezőről jött, sőt kényszeríték, hogy a keresztet tovább vinné. Ha péntek az ünnep első napja lett volna, úgy aligha jöhet József a mezőről, hol valószínűleg dolgozott, mert e napon nem volt szabad dolgozni. József és Nikodémus sietnek Jézust eltemetni a legközelebbi helyre, mert közel vala az ünnep estéje. „Annakokáért, a zsidóknak innepjek estejéért, mivelhogy az a koporsó közel vala, abba helyezteték.“ (Ján. XIX. 42.) Az asszonyokról írva van, hogy „megtérvén készítének drága áromakat és keneteket és szombaton nyugvának a parancsolat szerint.“ (Luk. XXIII. 56.) Készíthettek drága kenetet pénteken, ha nem ekkor volt az innep első napja, de ellenben nem. Ha szombaton nyugvának, ez is azt mutatja, hogy ez volt az innep első napja, mely péntek estével vette kezdetét a zsidó számítás szerint: Péntek nem lehetett hát más, mint előkészületi nap az innepre, így a Jézus megfeszítése megtörténhetett; az innep első napja pedig szombat vala, meg kell vallanunk azért, hogy Jánosnak van igaza. Ha Jézus csütörtökön este megette a husvétii bárányt, úgy nem marad egyéb hátra, mint azt mondani, hogy ez előbb történt, mint a hogy a törvény parancsolja

Jézus tanításainak modora a János evangéliumában mintegy a kölesönös értekezés, beszélgetés, a társalgás jellegét viseli magán, míg ily alakkal ritkán találkozunk a Synopticusoknál. Ezeknél Jézus inkább példabeszéddel, hasonlatok és példázatokban tanít. Jánosnál is találunk hasonlatokat, de a hosszabb és kidolgozott példázatok nála hiányzanak. A Synoptikusok csaknem folytonosan Isten országának, e világhoz való viszonyáról, annak kezdete, elterjedése, természete, fejlődése és teljességéről beszélnek; elmondják azoknak kötelességeit, a kik az Isten országába bejutni s annak áldásaiból részesülni akarnak. Nem így János, ő leginkább a bölcsesség, igazság, dicsőségről, világosságról, ítélet, életről és ezek jellemvonásairól szeret beszélni. A synoptikusok megjövendölik a szent város — Jeruzsálem elpusztulását; János pedig azt mondja: Jézus eljött s be van telve min-

den, Isten akarata még az enyészet és romláson keresztül is meg kell hogy legyen. A negyedik evangélium hangoztatja az isteni gondoskodást, feljegyzí az Isten fiának dicsóságét, az atyához való viszonyát az incarnatio előtt és után, azoknak a jellemét, a kik a mester nyomdokaiba akarnak lépni s mint az ő tanítványai meg akarnak jelenni az atya előtt. Ez evangelistánál több a speculatio, mint a Synopticusoknál; Jézusnak azok a tettei és csodái is, melyek mindkét helyen fel vannak jegyezve más jellemvonást viselnek magukon Jánosnál, mint a Synopticusoknál.

Hadd térjünk át most arra a kérdésre, hogy mit tanítanak az evangéliumok Jézus személyére vonatkozólag. A synoptikusok Jézust valóságos embernek tartják; elismerik, hogy Jézusnak hatalma van ítélni, általa van a szabadulás, övé a szeretet, melyek János evangéliuma tanításának a főtárgyai, de már Jézus előbbi létezéséről, melyet János oly híven tanít, sehol semmit se tudnak. János az alexandriai bölcsészet befolyása alatt állott s ezért Jézus személyét a Logos-szal köti össze. Azt azonban nem állítja egész bizonyosan, legalább evangéliumából nem tűnik ki, hogy az a Logos személy-e, vagy nem személy?! Egyuttal Jézus valóságos emberi létét se állítja. Mintha ingadozna! Főeszméje a történeti Krisztust a Logos-szal összekötni s ezt megtestesülve látni benne. Megjegyzést érdemel az, hogy Jánosnál Jézus sohase mondja magáról, hogy ő az Ige.

János hű marad fő eszméjéhez. Evangéliuma szerint Jézus nem nevedett testben és lélekben, értelem, erényben és tudományban. „Kezdetben vala az ige.“ Nincs itt egy szó se a genealogiáról és a csodálatos születésről. Az ige, mikor már megjelenik, tökéletes és nincsen kitéve a megkísértésnek, ismeri az emberek szívét és lelkét, tudja a jövődőt, megjövendőli saját halálát a tanítványoknak. Szenvedése történetének leírása azt mutatja, hogy a testté vált ige: az Istennek báránya, ki eltörli a világnak bűnét. E világi fejedelemnek nincs hatalma felette, mint megmondja ezt Pilátusnak. Nem imádkozik: „ha lehetséges muljék el tőlem e keserű pohár“, hanem így szól: „avagy nem kell-e meginnom a pohárt, melyet az atya nékem adott?“ Nem imádkozik — mondom — mert ő „a z é r t született és jött a világra.“ Tudja jól, hogy elárultatik s ismeri az árulót már kezdetben s készül a Golgothára, hogy engedelmességet mutasson az atyának. Mikor ellenségei el akarják fogni s ő így szól: „Én vagyok az!“ — azok „hátraállának és leesének a földre!“ és Jézus meghal e szavakkal: „Elvégeztetett minden!“ Lábszárait nem törik meg. A Synopticusok zsidó királya János evangéliumában az igazság

országának lesz királyává. Cyrenei Simon nincs jelen, mert a kimerülés és fáradtság nem illenek a negyedik evangéliumbeli Krisztushoz. Nincsen ott az ima: „Én Istenem, én Istenem, miért hagyál el engemet?” Külső csoda nem történik a halál alkalmával; se föld-rengésről, se a sziklák vagy a templom kárpitja megrepedéséről nincs szó. Testét két előkelő ember teszi a sírba s bebalzsamozzák, melyet a Synopticusok nem említenek. A feltámadás után megjelenik Mária Magdolnának, s azután a tiz tanítványnak, mert szükség, hogy ekkor a tizenegy közül egy — Tamás távol legyen, hogy az érzéki hitet képviselje.

Valóban a Synopticusok és a negyedik evangélium tanításai között a legnagyobb eltérés talán a Jézus személyére vonatkozólag van. S ha valahol, éppen e pontnál árulja el János, hogy az ő evangéliuma speculativ, szellemi, lélekhez szóló. Könnyebb is ezért a Synopticusokat, mint a János evangéliumát érteni. Ez evangélium Jézust úgy állítja előnkbe, mintha ő bizonyos rejtelmes viszonyban állana az atyához és a hívőkhöz. Végül pedig ne feledjük János evangéliumának egy szép tulajdonságát t. i. hogy éppen speculativ s főképp a lelket érintő jellemvonásánál fogva igenis alkalmas arra, hogy az embert az ő legmagasztosabb eszményképéhez — Istenhez emelje.

CSIFÓ SALAMON.

AZ ERDÉLYI UNITÁRIUSOK A XVIII-IK SZÁZ ÉV VÉGÉN.

Az irodalomtörténelemtől kezdve, melylyel legfőképpen foglalkozott, a tudomány minden ágát igen buzgón művelte a múlt száz év végén egy Nagyszebenben megjelenő folyóirat, az ismert „Siebenbürgische Quartalschrift.“ E jeles szakfolyóirat az 1796-ik esztendőben, január havi füzetében igen érdekes közleményt hozott az unitáriusok egyházainak és iskoláinak állapotáról. Azonkívül, hogy e cikknek, melyet Thorwächter András kolozsvári evang. lelkész irt, igen érdekes adatai vannak s már ezekért is megérdemlené, hogy foglalkozzunk vele: azt a fölötte fontos tényt tünteti ki, még pedig a cikkíró személyiségénél fogva kétségbevonhatatlanul, hogy a kolozsvári unitárius egyház terjedése és növekedésével egyenes arányban magyarosodást, magyar szellemet és szót terjesztett és növelt.

Mielőtt e szóban levő közleményt ismertetnők, legyen szabad megjegyeznünk, hogy midőn az unitáriusoknak a magyarosítás terén való érdemeiről szólunk emez unitárius szellemű folyóiratban, kikerülendő azt az esetleges fölmerülő vádat, hogy a „Keresztény Magvető“-ben „unitárius dicséri magamagát“, kijelentjük, hogy sem Thorwächter, ki ama, az unitáriusokra oly szép fényt vető közleményt irta, nem volt unitárius, sem pedig mi, kik érdemesnek s elég fontosnak találjuk ezt a cikket a fölelevenítésre — nem vagyunk unitáriusok, sőt azt, a mit mi oly dicséretesnek tartunk az unitárius egyház szerepében, a magyarosítást, Thorwächter a szász nemzetiségű pap, nem minden keserűség nélkül való panasz gyanánt említi föl. Nem lehet tehát a felekezeti öndicséret vádját még távolról sem fölhozni.

Az értekezés mindenekelőtt megállapítja, hogy Erdélyben az 1789-iki népszámlálás szerint 31,921 lélek követi Socinus tanát és törvény szerint mindenik socinianusnak, vagy mint a szerző szerint „az országban közönségesen neveztetnek“ unitáriusnak megvan a joga az országban mindenféle hivatal viselésére, ha megvan a hivatalhoz való „ügyessége.“ Az unitáriusok mind magyarok.

Itt aztán a szerző siet megmagyarázni, hogy miért váltak magyarokká a kolozsvári szász unitáriusok? Véleménye szerint Dávid Ferencz, Heltai Gáspár, e két szász eredetű kedvelt néptanító alapították meg Kolozsvárt az unitárius vallást s az ő népszerűségük révén tértek át az összes kolozsvári szászok az unitárius vallásra. Az új vallásfelekezet kebelében, mint ezt Thorwächter panasolja, az történt a szász hívekkel, hogy magyarokká váltak. Egyes házasságokat kötöttek a magyar és székely hívekkel, e házasságok mindinkább szaporodtak és — jegyzi meg szemrehányóan az érdemes szász pap — Kolozsvárt a szászok mind kevesbültek. Végül nem is beszéltek többé szász nyelven, nem gondolkoztak szászul s utoljára nem is akarták magukat szászoknak hivatni.¹⁾

Hozzájárult e magyarosításhoz s nagyban előmozdította azt a hívek neveinek megmagyárosítása. A Binder nevű atyafit Kádárnak, Schmidt-et Kovácsnak, Kirschner-t Szőcsnek stb. nevezték. Sőt a származási helyükről elnevezett német nevet is megmagyárosították. A kit Schässburgernek hívtak, azt visszafordították igen helyesen Segesvárira; Enyeder-t Enyedire, Sommerburger-t Somborira, Mühlbacher-t Sebesire, Kronstädter-t Brassói-ra, Birthelmer-t Bertalanra stb.²⁾

„Csupán amaz ismeretes szász neveket tartották meg — úgy mond a közlemény, — melyeket nem tudtak alkalmasan megmagyárosítani, pl. a Blues, Thellmann, Hermann stb. neveket. Ezenkívül az eredeti szász jellegre vallanak manapság³⁾ Kolozsvárt a legtöbb unitárius magyar föltünően szelid arcvonásai, házias rendjük, gazdálkodásuk, butoraik, ruházatuk, szokásaik és életmódjuk, melyek rögtön elárulják az emberismerő előtt, hogy minő eredetűek.“

Thorwächternek az unitárius vallás magyarosító hatására vonatkozó adatait, mint fönnebb is említők, személyisége, hogy t. i. szász evang. pap volt, még kétségtelenebbekké teszi. Amde éppen az ő álláspontja viszont egészen kétségessé teszi előttünk azt az okot, melyet ő e magyarosítással szemben fölhoz.

Azt állítja ugyanis, hogy mivel a szász nemzet többi (t. i. nem kolozsvári) része megmaradt az ágostai vallás mellett, kizárta nemzetisége kötelékéből a kolozsvári szászokat, annál szorosabban csatlakoztak kolozsvári székely és magyar hitsorsosaikhoz.

Ime, a felekezeti túlbuzgóság és a szász szellem oda ragadják

¹⁾ Sieb. Quartalschrift. V. Bd. 9. l.

²⁾ U. o.

³⁾ 1796. januárban.

a jámbor s derék Thorwächtert, hogy feláldozza az igazságot s maga magával ellenkezésbe jőjön. Hiszen ő maga, mint fennebb említők is, a vegyes házasságok elszaporodásában s a nevek elmagyarosodásában találja az unitáriusok magyarosulásának okát, most pedig ismét mást állít, olyat, melyet nem tud úgy bizonyítani, mint az előbbi.

Véleményünk szerint alaposan téved Thorwächter: nem ezért lettek magyarokká a kolozsvári szászok, mert őket a vidéki ágost. szászok kizárták nemzetiségükből, hanem talán inkább azt mondhatnók, hogy azért nem lettek sokan a vidéki szászok közül unitáriusokká, mert a kolozsvári unitárius szászok magyarokká váltak!

A Thorwächter cikke igen hosszasan s részletesen foglalkozik a kolozsvári unitárius főtanodával. Látszik, hogy kéznél voltak információi, mert teljes tájékozottsággal ír e tanintézetéről.

Szerinte akkor ez intézet alsó és felső osztályaiban rendszeresen mintegy háromszáz tanuló tanult. A növendékek közül azok, kik a philosophiához jutottak és sikeresen vizsgáltak, engedélyt nyertek arra, hogy a diákruhát fölvegyék, a mi fekete bárányprémmel szegélyezett hosszú kék posztómentéből áll (ezt tógának nevezték), aztán dolmányból és magyar nadrágból, szintén kék színben, a dolmányra hosszú fekete szőr övet öveznek. Az előbbkelő tanulók és mindkét kántor nyáron szövethől készült hosszú tógát viselnek. „Az iskolaügy minden jó ismerőjének — úgymond Thorwächter — teljes alappal azt kell állítania, hogy ez a gymnázium egyike az egész ország legkitűnőbb tanintézeteinek és hogy nagyon sok ügyes embert neveltek benne. Igaz ugyan, hogy ebben az iskolában is, éppen mint az ország sok más tanintézetében, sok mechanikai kényszereszköz van, melyet különösen az alsóbb osztályokban lehet megfigyelni. Ez osztályok növendékei részben 5—6 éves gyermekek, kénytelenek reggeli hat órától tizenkettőig és délutáni 1 órától este nyolcz óráig az iskolai szobákat őrizni. És habár némelykor engedélyt nyernek arra, hogy az iskola udvarára menjenek, még sem szabad soha a kiszabott óránál elébb végezniök napi teendőiket. Ilyen szigorú fegyelem természetesen nem egy, különösen az élénk növendéknek terhére eshetik, de a nyilvános intézeteknél szükséges ez a szigorúság, mert a komoly rendszer a tanításban mégis csak használhatóbb embert nevel, mint a játszó. Ez utóbbi inkább változékony, amaz pedig inkább álhatalatos kedvelőket nevel a tudománynak.“

Következik a collegium oktatásügyi berendezésének és szervezetének leírása.

„E collegium inspectoraí világi részről: Salla Mihály úr, a ki-

rályi tábla protonotáriusa és Szentiváni Sámuel úr, az intézet tanítói pedig nyolcz idősebb diák és négy professor.

Az egyik diák a legkisebb fiukat tanítja. Tankönyvei a latin Rudimenták, Langen latin beszélgetései és katekizmus. Ez a tanító útmutatást ad ki tanítványainak az írásra, olvasásra, számításra és előkészíti őket a félévi iskolai vizsgálatokra, a földrajzból és a magyar történetből vett magyar nyelvű rövid elbeszélésekkel. Fizetése egész esztendőre készpénzben (publicum) a közpénztárból nyolcz magyar forint, a Suki-féle alapítványból pedig tizenöt magyar forint. (Suki László gazdag magyar unitárius nemes három évvel ezelőtt¹⁾ nőtlenül halt meg és kötvényekben, meg készpénzben hatvan ezer forintot hagyott a collegiumnak, mely összegből most a tanítók jobb fizetést kapnak.)

A második osztályban szintén egy idősebb diák a tanító. Tanítványait a vallásból, latinból valamivel nagyobb mértékben való előkészítéssel foglalkoztatja. Fizetése éppen akkora, mint az előbbi tanítóé.

A harmadik osztályban, melyet etymologiainak neveznek, hasonlóképpen egy diák tanít. Ennek az osztálynak tankönyvei a két Molnár-féle grammatika, nevezetesen a régi és az ebből néhány évvel ezelőtt készített kivonat, továbbá Castellion latin beszélgetései, a vallási katekizmus és egy kézirat a hazai földrajzról és történelemről. Ez is az előbbiekhöz hasonló fizetést húz.

A negyedik alsó osztály a syntaktikai. Itt is egy diák tanít, s ebben is a Molnár-féle grammatikát tanítják, de fordítás végett Cornelius Nepost használják. Vallást, földrajzot és hazai történelmet a már jelzett vezetőfonalak szerint tanítanak. A tanító fizetése nem nagyobb, mint az előbbieké.

Az ötödik osztályt német osztálynak hívják, s egy vénebb diák tanít benne. Feladata az alsóbb osztályok átjövő növendékeit a német nyelv elemeibe bégyakorolni. Naponként két órát ad, fizetése akkora, mint az előbbi tanítóké.

Azokban az osztályokban, melyekben poezist, rethorikát, és a német nyelvben való további oktatást adják, szintén három idősebb diák tanít. Fizetésük valamivel jobb, mert évenként mindenik 31 magyar forintot kap.

A többi magasabb osztályokat, a philozophiát, matematikát, theologiát és földrajzot négy professor tanítja, kik közül mindenik naponként három órán ad elő hallgatóinak.

¹⁾ 1793-ban.

A philozophiát *Pákei József* professor úr tanítja, a ki kötelezve van arra, hogy ennek a tudománynak elméleti és gyakorlati részeit két év alatt béfejezze. Mindenik félévet célszerű vizsgálatlaltal zárják be, melyből az egyiket januárban, a másikat júliusban tartják meg. E vizsgálatok mindenikén, melyeket az összes alsó és felsőbb osztályokkal megtartanak, az unitáriusok consistorialis személyei mintaszerű honfiséggel nagy számban megjelennek. Baumeister logikája és metaphyzikáját használják kézikönyvül az elméleti bölcészetben és Darie tankönyveit a praktikus philozophiában. De nem ragaszkodnak ezekhez a könyvekhez és az érdeemes professor úr, a ki nem járatlan az újabb német és francia philozophiai irodalomban, megismerteti hallgatóit e tudományok haladásával is. Pákei professor egyúttal egy órán német nyelvet ad elő. Egész évi fizetése 400 forint.

Mathematikát és physikát *Lázár István* professor, rector és ez idő szerint való superintendens tanít. Wolf és Bivald compendiumai a tankönyvei, ámde becses szóbeli és írásbeli magyarázatokat is közöl hallgatóival, a mint ezt olyan férfitól lehet várni, a ki sok és alapos tudományát nemes emberszeretettel köti össze. (Ez érdeemes férfiú fáradozásainak köszönheti leginkább az unitárius vallásközönség új temploma felépítését.) Naponként két nyilvános és egy magán órát ad. Előadott tárgyait szintén két év alatt fejezi be. Mint az iskola főigazgatója, szigorú, de észszerű fegyelmet tart. Nem hiányzik ez iskolából a rend és tisztaság, valamint növendékeiben a szorgalom és jó erkölcs. Összes fizetése mint professornak, rector-nak és superintendensnek csak valamivel több 1000 frtnál, mióta magából a Suki-féle alapítványból 500 frt. évi pótlékot nyer.

A theologia tanítója egyszersmind az akkori kolozsvári első pap, jelenleg *Márkos György* úr. Tanfolyamát szintén két év alatt fejezi be. Kézikönyve az 1787-ben, legmagasabb engedélylyel nyomtatásban megjelent „Summa universae Theologiae, secundum unitarios. 1788. 8°. Claudiopoli, typis Collegii Reformatorum“ czimű mű. Azelőtt csak kéziratból volt szabad tanulniok theológiájukat. A theológiát tanító pap naponként egy órát ad és ezért évenként 100 forinttal dijjazzák. Ezenkívül mint lelkész 400 frtot kap, tized azonban nem jár neki sem, valamint a kolozsvári evangelikus lelkésznek sem; ámbár, hogy az unitárius consistorium az országgyűlésen 1791-ben az összegyűlt rendek előtt ez igazságos és méltányos igényét érvényesíteni törekedett.

A földrajz, történet és keleti nyelvek tanítója Nagy Zsigmond úr. Általános földrajz és történelem kellően váltakoznak a hazaival.

Ez utóbbi szakokra Felmernt és Hupnit használja kézikönyvnek, fizetése évi 300 frt.“

A tanítók, tantárgyak s a tankönyvek megnevezése után Thorwächter általánosságban megjegyzi, hogy a tudományok előadása általában úgy van bérrendezve a collegiumban, hogy mindenik tanuló-
nak jegyzeteket kell csinálnia, ha meg akar állani a hetenként tartatni szokott ismétléseknél. A jegyzetkészítést egyébiránt nem is tekintik terhes munkának, a p t u r á -nak nevezik e jegyzeteket, melyek írása alól még a legrestebb sem vonja ki magát.

Mindenik tanuló vagy felsőbb osztályu növendék 5—6 órán át van elfoglalva a nyilvános leczkék által. Egyes tógátusok öt esztendő, vagy még rövidebb idő alatt fejezik bé tanulmányaikat. Ha a szorgalmas unitárius növendék elvégezte a collegiumot, a kolozsvári királyi lyceumra, „vagy az úgynevezett egyetemre“ megy. Az unitárius növendékek, mint rendesen, itt is szorgalmas és kitűnő ifjak dicséretes hírébe jutnak. Ezután legtöbbször joggyakornokok gyanánt Marosvásárhelyre mennek a táblához; néhány kitűnő és reményteljes ifjú külföldi egyetemre megy. De azért megtörténik az is, hogy több éven át volt cancellista M.-Vásárhelyről visszatér theológiára — egyik ilyen volt az akkori superintendens L á z á r I s t v á n. Nyilvános stipendiumuk külföldön nincs az unitáriusoknak — mondja Thorwächter — de azért egyes jóltevőkre sokkal inkább, mint valaha, akadnak manapság a tanulók Bécsben, Berlinben, Meissenben, Angliában, Hollandiában és Poroszországban.

Ime, ezek azok a főbb adatok, melyeket eléggé általános érdekeknek találtunk arra, hogy kivegyük a Thorwächter czikkéből mely nagyjában s egészében hiven, igazságosan van megírva s szép képét mutatja az egy Istent hívók egyházának, vallási és kulturális intézményeinek a XVIII-ik száz év végéről. Most ez a kép még sokkal szebb — hála Istennek.

GYALUI FARKAS.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK.

CXXII.

VIRASZTÁSAIM.¹⁾

XII.

Nem tehetek róla, ha némelyek dicsekvésnek veszik, én száraz, rideg ténynek s valóságnak állítom, hogy ilyes kisebb közléseim anyagát akkor készítem el, mikor mások csöndesen alusznak ágyaikban. Engem felkölt a gond, elűzik szemeimről az álmot az élet küzdelmei, s irkálással, másolással töltöm el a hajnali órákat, vagy ily munka közt megyek be a késő éjféltre. A napnak munkára szánt részét nagyobb dolgaimra, kenyéradó foglalkozásaimra fordítom. Így jött létre ez is, a mi következik.

Én már-már letelő hosszú életem sok kutatásai közt soha sem láttam unitárius superintendensi vagy püspöki fejedelmi megerősítést a régi időkben. Itt elém került egy. Közlöm eredeti latin szövege szerint, elmondva röviden magyar tartalmát. Jó azonban az

---

¹⁾ E czim alatt unitárius egyháztörténelmi adatok közlését kezdettem meg a „*Keresztény Magvető*“ 1875. évi X-ik kötete 257. lapján, a legelső közlésnek a 258. lapon I., a másodiknak II. számot adtam. A 390. lapon ismét közöltem a III-ik számú adatot, a 392. lapon a IV-ik, a 399. lapon az V-ik számú adatot. Ez utóbbi hármát a szerkesztőség e gyűjtő czim alá sorozta: „*Egyháztörténelmi adatok XVIII—XX. szám*“; t. i. kapcsolatba hozta e rovatczim alatt már korábban folyamatban volt, mások által közölt egyháztörténelmi adatokkal, de az én közleményem külön számozását is fentartotta. Az 1876. évi XI. kötet 193—202. lapjain is az *Egyháztörténelmi Adatok* gyűjtő rovat czim és *Virasztásaim* külön czim alatt jelent meg a VI., VII., VIII., IX. számú adat. Az 1883. évi XVII-ik kötet 99—113. lapjain ismét közöltem egy adatot, az *előbbi gyűjtő rovatczim* alatt, de a *Virasztásaim* külön czim véletlenségből elmaradt; ennek X. folyó számának kell vala lenni. Az 1884-iki XIX-ik kötet 159—163. lapján megint közöltem egyet, az is az *előbbi gyűjtő rovatczim* alatt jelent meg, az én czimem ismét elmaradt. Ennek XI. számúnak kellett volna lenni. Jelenlegi közlésemnek ezért adtam e czimet és a XII-ik számot, a mit ezután is — ha lesz időm és módóm közölni — megtartatni kívánok, de a gyűjtőrovat czim ellen nincs kifogásom.

J. E.

unitárius papnak ma is érteni a latin nyelvet, hogy a XVI—XVII—XVIII. század latinul irt történelmi adatait eredetiből olvashassa és megérthesse. Mert még sok homály van régibb történetünkben, sokat kell felderitenünk s megtanulnunk, hogy mások is megtanulják tőlünk.

Az alább közlendő megerősítő fejedelmi levelet Bethlen Gábor fejedelem adta 1613. november 6-án Kolozsváratt Erdély fejedelmi széke elfoglalásakor, a miben nagy segítségére voltak a kolozsvári unitáriusok. Megnyitották előtte a város kapuit, de kérték is azonnal püspökük megerősítését. A fejedelem elé kérte a korábbi megerősítési eseteket, s meggyőződvn felőle, teljesítette a kérést s megadta a megerősítést, a mi három korábit foglalt magában.

Az ügy lefolyása ez volt.

A kolozsmonostori konvent Erdély egyik hiteles helye volt 1848-ig, a levélkeresők egyike mindig unitárius, azt a törvény rendelte, s az unitáriusok meg tudták védni e jogukat. Jogbiztosító királyi és fejedelmi leveleiket az unitáriusok mind átíratták itt, részint hogy elpusztulástól megóvják, részint e jogok nagyobb erejüvé tétele végett. Dávid Ferencznek nejével való vitája után az egész fejedelmi korszakon át tömérdék unitárius jogvédő kegylevelet és kiváltságot láttam én itt átíratban. A levélkeresők collegiális viszonyban éltek, egymás felekezetének szolgálatot szívesen tettek, joguk meg volt arra, hogy hiteles átíratokat készíthessenek, biztak egymásban, s így jogos kivánságuknak utjában nem volt akadály.

A három püspöki megerősítés közül első a Csáki Istváné, a ki azt mint császári tanácsos s az erdélyi hadak fővezér kapitánya 1601. január 25-én adta ki Kolozsváratt. Itt is megjegyzem, hogy e megerősítés is a kolozsváriak tett szolgálatainak viszonzása volt. Forradalomban levén a nyugtalan lelkü Báthori Zsigmond ingadozása, s országának ismételve cserébe adása miatt az ország: Kolozsvár nevezetes hadi positió volt, vára hatalmas védelemre, népe ellenállásra; Csáki mindent ígért Kolozsvár rokonszenveért, csakhogy az a keresztes mezőre Mihály oláh vajda ellen katonát küldjön az erdélyi zászló alá. Ez az összefüggés Erdély akkori politikai helyzete és az unitárius püspök megerősítése közt.

„Elébe járultak t. i. — írja a megerősítésben Csáki — az egy igaz Istent és a közbenjáró Jézust vallók tiszteletes pap urai, a kik azon évi január 24-én Thordán tartott zsinati közgyűlésőkben közakarattal s mindnyájuk egyező szavazatával tisztelendő Thoroczka Máthé urat, tudományára, ismereteire, erkölcssei s élete feddhetlenségére nézve kitünő férfit a superintendensi hivatalra megválasztották;

s illő alázattal esedeztek előtte, hogy ez egyetértőleg tett választást ő is ismerje el érvényesnek, bevégzettnek és erősnek. Ő tehát, hozzájárulván e kéréshez némely előkelő férfiaknak kiváló ajánlása, a kik előtt nevezett Thoroczkai Máthé ur erényei, tudása, szelid erkölcei és tisztességben lefolyt eddigi élete sok okoknál fogva és alkalmakból bőven ismeretes volt, s bizonyos reményben levén az iránt, hogy ő testének és lelkének minden tehetségeit ezen terhes és fontos hivatalra fogja szentelni, és soha semmi, tisztével ellenkezőt megkísérteni vagy tenni nem fog; ezeknek tekintetéből ő ezen Thoroczkai Máthét, (a kit isten tegyen szerencsésé!) az elől megírt eklézsiák, papjaik által megválasztott superintendensének és püspökének elisméri, őt abban az ország akaratából neki nyilvánosan átadott és átengedett tiszte tekintélyénél fogva kegyelmesen megerősítendőnek látta, a minthogy meg is erősíti s abban állandósítja jelen levelének erejével, teljes és mindennemű hatalmat és tekintélyt adván arra, hogy ő Erdélyben a maga vallását hirdethesse, espereseket választhasson, jámbor erkölcsű papokat nevezhessen ki, azok fizetését megkivánhassa, az elromlott templomokat és papi házakat újra építhesse, s minden egyházi kötelességeit teljesíthesse; a házassági és egyházi törvényszék körébe tartozó más ügyekben nyomozást vitethessen végbe, azok felett ítélhessen, s döntő határozatokat hozhasson, a papok botrányos cselekedeteit és hibáit megfenyíthesse, az engedetleneket megbüntethesse; a világiaknak papok elleni ügyében a törvényt és igazságot kiszolgáltassa, eklézsiáit jó és illő rendben igazgassa, s mind azt, a mi tisztében áll, kellő módon s helyen végrehajthassa és elintézhesse. Sőt e hatalmat neki formázerint megadta és megengedte azon levele által, Minélfogva minden espereseket, alespereseket (*Diaconus*), plebánusokat és minden egyházi egyéneket, valamint más világiakat is, bármily sorsuak és állapotuak legyenek, a kiket ez illet vagy ezután illetni fog, ezen levele által kegyelmesen megtalálja s nekik nyilvános hivatala tekintélyével meghagyja és erélyesen parancsolja, hogy mostantól kezdve a kinevezett Thoroczkay Máthét az egy igaz Istent és a közbenjáró Jézus Krisztust valló eklézsiák püspöke és superintendenseként üdvözölni, elismerni, annak tekinteni, s hivatalos működése körébe tartozó minden tette és eljárása iránt tisztelettel és engedelmességgel lenni tartoznak, hivatalából folyó jövedelmeit neki egészen adják meg s másokkal is megadatni minden módon igyekezzenek s tartozzanak. Másképp nem cselekedvén s e levelet az előmutatónak visszaadván... Kelt (mint fennebb.)⁴

Ezt Bocskai István erdélyi fejedelem megerősítette szintén Kolozsvárárt sept. 23-án 1605-ben, Rákóczi Zsigmond fejedelem Maros-Vásárhelyt mártius 20-án 1607-ben. A hármassal biró püspök-megerősítő levelet átiratban kiadta 1609-ben Quadragesima vasárnapja után ötöd napon (márt. 9.) a kolozsmonostori konvent, s végre azt megerősítve, fejedelmi átiratban (*Transsumptum*) kiadta Bethlen Gábor a fennebb már megírt napon.

Thoroczkai Máthé átélte Erdély viszontagságait Báthori Zsigmond, Básta, Mihály vajda alatt; ő sokáig rejtőzködött a thoroczkai vasbányákban, védelmet talált Csákinál és Bocskaynál, Báthori Gábor alatt csak a kolozsmonostori konventtől eszközölt ki átiratot, a fejedelemtől nem nyerte meg: végre megpihent Bethlen Gábor alatt, zavartalanul élvezhette püspöki jogait és javadalmait.

Az unitárius püspökök megerősítése történetéhez szükséges lenne megismernünk, a mit Dávid Ferencz Báthori Istvántól és Kristóftól, Hunyadi Demeter Báthori Kristóftól és Báthori Zsigmondtól, Enyedi György szintén Báthori Zsigmondtól, Kósa János ugyanazon fejedelemtől nyert. Meghalván utóbbi 1601. január 3-án, helyére — a mint elől említve volt a jun. 24-iki thordai zsinaton Thoroczkai Máthé választatott meg, a kinek megerősítését eredeti latin szövegében adni a történeti hűség kedvéért szükségesnek látom.

Ime itt következik:

Confirmatio Officii Episcopatus Colosvariensis.

Nos, Gabriel Bethlen, Dei gratia Princeps Transsylvaniae, partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit Universis. Quod pro partibus et in personis Reverendi et Honorabilium Matthaei Thoroczkay Superintendentis caeterorumque Concionatorum Colosvariensium, ac universorum Pastorum Ecclesiarum in Transsylvania vnum verum Deum et Mediatorem Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium, exhibitae sunt nobis et praesentatae quaedam Literae, Nobilium Requisite Literarum et literalium instrumentorum in Sacristia sive Conservatorio Conventus Monasterii Beatae Mariae Virginis de Colosmonastra repositarum et locatarum, ac aliarum quarumlibet Iudicialiarum Deliberationum, legitimorumque Mandatorum nostrorum Executorum Transsumptionales in simplici papyro patenter confectae, sigilloque eorum Conventuali ab extra in dorso earum, in Cera candida impressiva communatae, continentes in se Transumptive alias literas Serenissimorum quondam Sigismundi Rakoczi, Regni nostri Transsylvaniae, ac Stephani Boczkay Regni Hungariae et Transsylvaniae Principum, Siculorumque Comitum, foelicis recordationis: Item Spectabilis ac Magnifici dudum Stephani

Czyaki de Keresztszegh, Sacratissimae Caesareae Regiaeque Majestatis alias Consiliary et Exercituum per Transylvaniam tunc Generalis Capitanei omnes confirmationales Superintendentis antefati Matthaei Thoroczky; Supplicantes nobis humillime, ut nos quo que annotatorum Pastorum Electionem, praescriptasque literas Transumptionales ac etiam in eisdem insertas confirmationales, pro rato atque firmo haberes eademque ac omnia et singula in ipsis contenta, ratos, gratos et accepta habentes, praesentibus Litteris nostris Confirmationibus verbotenus inseri et inscribi facientes, pro praedecaratis Matthaeo Thoroczky et Pastoribus antefatarum Ecclesiarum, Ipsorumque Succesoribus Universis perpetuo velituras gratiose confirmare dignemur. Quarum quidem Litterarum Transumptionalium tenor sequitur in hunc modum:

Nos Requisiteores literarum et literalium Instrumentorum, in Sacristia sive Conservatorio conventus Monastery Beate Mariae Virginis de Colosmonstra repositorum et locatorum, et quarumlibet iudiciarum deliberationum legitimorumque Mandatorum Serenissimi Domini Principis Transsylvaniae Executores. Memoriae commendamus tenore praesentium, significantes, quibus expedit, universis, Quod Honorabiles viri Martinus Sammarianus hungarorum, et Johannes Broserus Saxonum Colosvariensium Ecclesiae Cathedralis Civitatis Colosvar Concionatores in suis ac Reverendi ac Honorabilium Matthaei Toroczky Superintendentis, ac Caeterorum Concionatorum Colosvariensium universorumque pastorum Ecclesiarum in Transsylvania unum verum Deum et Mediatorem Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium personis et nominibus nostri personaliter venientes in praesentiam, exhibuerunt et praesentaverunt nobis quasdam literas super Confirmatione Superintendentis praefati Domini Matthaei Toroczky, Illustrissimi quondam Domini Sigismundi Rákoczi, Dei gratia principis Transsylvaniae, partium Regni Hungariae Domini et Siculorum Comitis etc. patenter in pergameno sub appendente ejusdem Sigillo manusque suae et Cancellarii Subscriptionibus roboratas in Oppido Marosvasarhely, die vigesima mensis marty in Anno Domini Millessimo Sexcentesimo Septimo confectas et emanatas, simul etiam in sese experimentes alias Confirmationales literas Serenissimi quondam Domini Domini Stephani Dei gratia Hungariae Transylvaniaeque Principis et Siculorum Comitis etc. super literis Confirmationibus Spectabilis ac Magnifici quondam Domini Stephani Czaki de Keresztszegh Sacrae Caesareae Regiae Majestatis Consiliarii et Exercituum per Transylvaniam Generalis Capitanei etc. Simul omnes de praescripta Superintendencia sonantes, petentes nos instando, ut Copiam seu paria earundem Transsumpto literarum nostrarum inserere et inscribere, et praefato Domino Matthaeo Toroczky Superintendenti sibi que ipsis ac caeteris Concionatoribus Reverendisque Pastoribus praescriptarum Ecclesiarum sub sigillo nostro Conventuali Iurium suorum futura pro Cautela extradare vellemus, quorum tenor et verbalis Continentia sic se habebat:

Nos Sigismundus Rakoczy, Dei Gratia Princeps Transsylvaniae,

partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. Memoriae Commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod pro Partibus et in personis Reverendi et Honorabilium Matthaei Thorockay Superintendentis et Concionatorum Colosvariensium Universorumque pastorum Ecclesiarum in Transsylvania unum verum Deum et Mediatorem Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium Exhibitae sunt nobis et praesentatae quaedam literae Consensus seu Confirmationales Serenissimi Domini Stephani Dei gratia pia memoriae Principis praedecessoris nostri super quasdam [sic] alias literas Spectabilis ac Magnifici Domini Stephani Cziaki de Kereszt-szegh etc. Electionem Episcopatus dicti Matthaei Thorockay confirmantes in pergamento patenter confectae, sigilloque ejusdem Serenissimi Domini Principis pendenti et authentico ac manus Subscriptione communitae ac roboratae tenoris infra scripti. Supplices nobis debita cum instantia, ut nos quoque hanc dictorum Pastorum electionem praedictasque literas Confirmationales pro rato ac firmo habere, easdemque ac omnia et singula in eis contenta, ratos, gratos et accepta habentes, praesentibus literis nostris similiter Confirmationibus verbotenus inseri et inscribi facientes, ac pro praedeclearatis Matthaeo Thorockay et pastoribus antefatarum Ecclesiarum ipsorumque successoribus universis in perpetuum valituras gratiose confirmare dignemur. Quarum quidem literarum tenor talis est: NOS STEPHANUS, DEI gratia Hungariae Transsylvaniaeque princeps et Siculorum Comes etc. Memoriae Commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit Universis. Quod pro partibus et in personis Reverendi et Honorabilium virorum, Domini Matthaei Thorockay, Concionatoris Colosvariensis et Superintendentis Universorum pastorum Ecclesiarum in Transsylvania Unum Verum Deum et Mediatorem JESUM CHRISTUM per Spiritum Sanctum profitentium, Exhibitae sunt nobis et praesentatae quaedam literae Confirmationales Spectabilis ac Magnifici Domini Stephani Cziaki de Kereszt-szegh, Consiliarii nostri, alias Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis pariter Consiliarii et per Transylvaniam generalis Capitanei super Electione Episcopatus dicti domini Matthaei Thorockay in dupplici papyro Regali patenter confectae, sigilloque ejusdem in inferiori earundem margine in Cera rubra impressiva communitae, ac manus subscriptione corroboratae tenoris infrascripti. Supplicando nobis debita cum instantia, ut nos quoque hanc dictorum dominorum Pastorum Electionem pro rato atque firmo habere, easdemque literas, ac omnia et singula in eisdem contenta, ratas, gratas et accepta habentes, praesentibus literis nostris similiter Confirmationibus verbotenus inseri et inscribi facientes, ac praedeclearatis Matthaeo Thorockay, et pastoribus antefatarum Ecclesiarum, ipsorumque Successoribus universis in perpetuum valituras gratiose confirmare dignemur. Quarum quidem literarum tenor talis est: Nos Stephanus Cz'aki, de Kereszt-szegh, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Consiliarius, et Exercituum per Transylvaniam Generalis Capitaneus etc. Memoriae Commendamus tenore praesentium, significantes quibus expedit

uniuersis. Quod posteaquam Honorabiles viri, domini Pastores Ecclesiarum unum verum Deum et Mediatorem JESUM Christum profitentium, in' generali ipsorum Synodo et Congregatione Thordae, die vigesima quarta Ianuarii habita, communibus suffragiis et unanimi consensu Honorabilem virum, dominum Matthaem Thoroczkanum, Doctrina, eruditione, morum integritate, vitaeque innocentia praestantem, ad obeundum munus Superintendentis elegissent. Supplicarunt nobis debita cum instantia, ut nos quoque hanc ipsorum Electionem, pro rato atque firmo habere vellemus. Nos itaque accedente primariorum virorum, *quorum virorum [sic]* praeclara commendatione, quibus virtus, eruditio, probati mores, et inprimis vita ipsius Domini Matthaei Thoroczkanii honestissime acta, multis argumentis perspecta fuit, atque etiam certa spe ducti, quod ipse ad sustinendum hoc laboriosissimum et grauissimum munus, omnes ingenii corporisque sui neruos sit collaturus, nihilque unquam alieni ab Officio suo, nec privatim tentaturus aut commissurus sit. Eundem Matthaem Thoroczkanum [quod Deus feliciter vertat] in Episcopum et Superintendentem Ecclesiarum praescriptarum, ab ipsis Pastoribus electum, in eadem functione roborandum, atque ex auctoritate Officii nostri publice nobis commissi et concrediti benigne confirmandum duximus, quemadmodum roboramus et confirmamus praesentium per vigorem, dantes et concedentes eidem omnimodam, plenariamque potestatem atque auctoritatem ubivis per Transsylvaniam, Religionem suam profitendi, Seniores eligendi, ministras probatos constituendi, eorumque proventus exigendi, diruta circa [helyesebben: *Sacra*] templa et domos pastorales restaurandi, ac omnia et singula ecclesiae munia exequenti, causas matrimonii et alias quaslibet forum spirituale concernentes cognoscendi, dijudicandi, sententiamque de eis decisivam ferendi, scandala et errata Ministrorum corrigendi, rebellesque debito modo puniendi. Item laicis aduersus Clericos contententes Jus et Justitiam dicendi, Ecclesias suas bono et decenti ordine regendi, Eaque omnia, quae sui muneris esse continebuntur, rite peragendi et exequenti. Imo damus et concedimus hisce literis nostris. Quapropter uniuersos et singulos Archidiaconos, Diaconos, Plebanos et singulos universasque Ecclesiasticas personas, alios etiam Seculares homines, cujuscunque status et conditionis, quorum interest, seu intererit, serie praesentium bene volerequirimus, Eisdemque Autoritate publici Officii nostri committimus et mandamus diligenter, ut a modo in posterum denominatum Matthaem Toroczkanum pro vero et legitimo Ecclesiarum, unum verum Deum et Mediatorem Jesum Christum profitentium Episcopo et Superintendente salutare, agnoscere et reputare, ac in omnibus ad ipsius functionem spectantibus debitam ipsi reverentiam atque obedientiam praestare, Imo proventus etiam universos ipsi ratione Officii sui cedere et provenire debentes eidem integre administrare, et per eos, quorum interest, administrari facere modis omnibus debeant et teneantur. Nec secus faciant. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum ex Civitate Colosvariensi, vigesima quinta die Ianuarii, Anno Domini Millesimo Sexcentesimo

primo. Nos itaque, praemissa humillima supplicatione, nobis modo quo supra porrecta benigne exaudita, et admissa, praescriptas literas non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspicione carentes, praesentibus literis nostris de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali insertas et inscriptas, quoad omnes earum continentius, articulos, clausulas, et puncta, eatenus, quatenus easdem [sic] rite et legitime existunt emanatae, viribusque earum veritas suffragatur, acceptamus, approbamus, roboramus, ratificamus et pro memoratis Matthaeo Thoroczky et Pastoribus praelibatarum Ecclesiarum, ipsorumque Successoribus perpetuo valituras gratiose confirmamus, harum nostrarum pendentis et authentici Sigilli nostri munimine roboratarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum ex Civitate nostra Colosvar die vigesima tertia mensis Septembris Anno Domini Millesimo Sexcentesimo quinto. Nos igitur praemissa supplicatione, nobisque modo quo supra, exhibita, benigne exaudita et admissa, praescriptas literas dicti Domini Principis in eisdem insertas Stephani Czaki Confirmationales, non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspicione carentes, praesentibus literis nostris de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali inseri et inscribi facientes, quoad omnes earum continentias, clausulas et articulos et puncta eatenus, quatenus caedem rite et legitime existunt emanatae, viribusque earum veritas suffragatur, gratas et ratas ac accepta habentes, acceptamus, approbamus, et ratificamus, nostrum superinde consensum praebentes beneuolam pariter et assensum, pro saepedictis Matthaeo Thoroczky et pastoribus praeallegatarum Ecclesiarum, ipsorumque Successorum perpetuo valituras perbenigne confirmamus, harum nostrarum pendentis et authentici Sigilli nostri munimine roboratarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in Oppido nostro Maros-Vásárhely, die vigesima mensis Marty, Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Septimo, infra vero ad levam, prope sigillum pendens, manus ejusdem Principis his verbis subscripta erat: Sigismundus Rakoczi m. pr. ad dexteram vero Cancellarii manus bis verbis: Joannes Petky, Cancellar. m. pr. etc. Nos itaque instanti postulationi, placidum praebentes assensum, paria praescriptarum literarum non cancellata, nec in aliqua sui parte suspecta, sed omni prorsus suspitione carentia, Transsumpto praesentium literarum nostrarum, de verbo ad verbum sine diminutione et augmento vel variatione aliquali inserentes et inscribentes, sub Sigillo nostro conventuali Jurium futura pro cautela, annotati Domini Matthaei Thoroczky et Caeterorum Concionatorum, universorumque Pastorum praescriptarum Ecclesiarum duximus fideliter et conscientiose extradandu, communi etiam aequitate suadente. Datae feria quinta proxima post Dominicam Quadragesimae [márt. 9.] Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Nono. Nos itaque praemissa Supplicatione nobis modo quo supra porrecta, benigne exaudita et admissa, praescriptas literas dictorum Requisitorum Transsumptionales ac in eisdem insertas prememoratorum Principum, dictique Stephani Czaki

Confirmationales, non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitis et suspitione [sic] carentes, praesentibus literis nostris de verbo ad verbum, sine diminutione et augmento aliquali insertas et inscriptas, quoad omnes earum continentias, articulos, clausulas et puncta, eatenus, quatenus caedem rite et legitime existunt emanatae, viribusque earum veritas suffragatur, ratas, gratas et accepta habentes, acceptamus, approbamus et ratificamus, nostrumque superinde Consensum praebentes benevolam pariter et assensum, ac pro antefatis Matthaeo Thoroczky et Pastoribus praeallegatarum Eclesiarum ipsorumque successoribus perpetuo valituras benigne confirmamus, harum nostrarum pendentis et authentici Sigilli nostri munimine roboratarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in Civitate nostra Colosvar die Sexta mensis novembris Anno Domini Millesimo Sexcentesimo decimo tertio.*)

Eddig a püspöki megerősítő levél. Thoroczky Máthé püspök 1616-ban halt meg; halála napja nincs feljegyezve; de utóda, Radecius Bálint még azon évben választatott meg, hihetően Kolozsvárat, azért, mert Göcs Pál kolozsvári plebánus volt az, a ki Básta alatt Erdélyből hozzá menekülven: általa vendégszeretőleg fogadtatott, iránta való hálából az ő Lengyelországból papságra meghívását a kolozsváriaknak ajánlotta, s hihetően püspökké választatásában is a nagy befolyású kolozsvári ekleziával munkás volt. Azonban egyháztörténetünkben e választás helye és napja szintén nincs feljegyezve. Egyházi történetnyomozóinknak itt kell folytatni a kutatást, s föl kell keresni püspöki megerősítő levelét Bethlen Gábor fejedelemtől, az 1632—36-ban volt püspökét, Csanádi Pálét I. Rákóczi Györgytől, az 1636-tól 1661-ig szolgált Beke Dánielét szintén I. Rákóczi Györgytől, a kit hihetően II. Rákóczi György is megerősített, s így tovább az 1692. és 1724. között püspökséget viselt Almási Gergely Mihályig, a kinek, valamint az utána következett püspököknek megerősítő levele a kir. volt főkormányshély vagy az erdélyi udv. kancellaria levéltárában meg van, s a kit érdekel, azokról másolatot vehet.

E megerősítő levelek tartalom és alak tekintetében érdekes képeit tárnák fel azon változásoknak, a melyeken az unitárius egyház egyházi feje a fejedelmi és Habsburg-házi korszak alatt átment; mint gyűjtemény az egyházi főtanácsi levéltárnak értékes alkotó részét tenné, s az unitárius egyház történetének egykori megíróját képessé arra, hogy a püspökök története küzdelmeikkel és szenvedéseikkel élethíven kidomborítható legyen.

JAKAB ÉLÉK.

*) Az Országos Levéltárban levő ily című királyi könyvből: **VII. Liber Regius Gabrielis Bethlen**, a 2. 3. 4. 5. 6. 7. lapról szószerint híven kiírva.

ADAT A HOLLAND-MAGYAR ÉRINTKEZÉSEK TÖRTÉNETÉHEZ.

Általánosan tudva van, hogy 17. és 18. százévben mily sokan látogatták Németalföld egyetemeit a magyar református ifjak közül, különösen a lelkészi pályán levők. A kik ismerik régibb theologiai irodalmunkat, meggyőződhetnek arról is, hogy az ez uton támadt gyakori érintkezés mily nagy befolyásu volt egyházi íróinkra nézve. De nemcsak a reformátusok, hanem az unitáriusok is összeköttetésben állottak a holland prtestánsokkal s hasonlóképpen sokat köszönhetnek ez áldozatkész és buzgóságteljes nemzet derék fiainak. Egyháztörténelmi tanulmányaim közben erre vonatkozóleg egy igen érdekes adatra találtam Sepp Keresztély, holland mennonita lelkész és jeles egyháztörténetíró „Stinstra en zijn tijd“ czímü műve II. kötetének 165—166. lapjain.

Stinstra Jánosnak, e hírneves holland mennonita lelkésznek ugyanis 1744. májusban Crellius Sámuelhez Amsterdamba írt leveléből közli Sepp a következő részletet:

„Binas tuas literas mense Novembri superioris anni ac die tertio hujus mensis ad me datas accepi mihi perquam gratas. Ad priores jam responsum dedissem, si quiquam habuissem dignum quo animum adverteres. Intime gavisus sum, te summi Numinis beneficio oculorum usum recepisse, quem ut ad vitae finem integrum conserves, enixe voveo. Jucunda etiam imprimis fuit illa ex St. Agh epistola decerpta particula, quam mihi tuis in nuperis descripsisti. Valde aveo cognoscere, quidnam de Libertate Unitariorum in Transsylvania cum tribus caeteris sectis aequa demum a Regina statuatur. Hi quidem favore principum ac statuum, quorum jam auxilio eget Regina, ab ea, forsan, quod aequum ac justum est impetrabunt. At quis pro illis nusquam alibi nequidem toleratis, intercedere volet? Omni auctoritate hujus mundi, et in patria et ubique terrarum sunt destituti. Felices itaque ter et amplius sunt, si privilegia sua ecuperent; quod sanequam fieri nequit, nisi eorum causa cum duarum aliarum sectarum cohaereat, ipsi peculiarem considerationem fugientes communi Protestantium nomine contineantur. — Ubi literas ad Professorem Agh posthac dabis, rogo, ut illi salutem multam impertias meo no-

mine. Si qua foret occasio scripta mea hinc in Transsylvania perferendi, lubentissime ei viro, horum cupido, quamtumvis tenui dono mitterem. Sed eam ipse ignoro, nec nisi ex Te cognoscere possim.“

E közléséhez aztán a nevezett szerző a következő megjegyzéseket csatolja: „Hogy mit felelt Crellius, nem tudjuk . . . A mit Stinstra a socinianusok és a többi erdélyi protestánsok egyetértésének kivánatoságáról irt, bizonyára visszhangra talált ez Crelliusnál, a ki a socinianus névre teljességgel nem fektetett súlyt. Crelliusnak elvtársa gyanánt volt nevezhető Agh; személyesen érintettek Amsterdamban és ott bő alkalmá nyílt, hogy sok mennonitával ismeretségbe jusson. Bock „Historia antitrin.“ czimű munkája II. kötetének 357. lapján levő egy jegyzetből kitűnik, hogy Agh 1735-ben Amsterdamban tartózkodott s később kolozsvári tanár lett. Sajnálom, hogy Stinstrának e részvevő barátjára vonatkozólag mit sem közölhetek többet és egyáltalában nem tudom, hogy az ő utján Stinstra iratai, főleg prédicatiói közül valami talált-e olvasót a hazai talajtól oly távol.“

Mindenesetre érdemes dolog volna, ha valaki világosságot derítne arra, miről Sepp nem tudott fölvilágosítást adni. Hazai egyháztörténetírásunknak legnagyobb hiánya éppen abban áll, hogy eddig a szellemi élet nyilvánulásainak és azok forrásainak tanulmányozására gondot alig fordított. E téren tehát legtöbb a tennivaló. Adja Isten, hogy munkások is akadjanak, kiknek működése ez elhanyagolt mezőn is dús termést eredményezzen.

ZOVÁNYI JENŐ.

BRASSAI SÁMUEL ALSÓ-SZT.-MIHÁLYFALVI PAP LEVELEI SEBES PÁL TOROCZKÓI ISK. IGAZGATÓHOZ

1830—1836.

T. Rector Ur!

Sajnálom, hogy Csegezbe meg nem jelenhetém — de úgy tapasztalom, hogy — — — Légyen az Ur olyan jó — küldje le nekem a' Társalkodot, mivel eddig vége van a' Gyönyörüségről ezen . . . . W. ugy a Széchenyiről — ne féljen az ur, mert mindent hiba nélkül vissza' küldök — de csak lopjuk az olvasást. Azt kérdem már meg olvasta é a Hitelt? (én mig az urak vendégeskedtek az alatt végzém bé, sajnálom hogy nem tulajdonom) a' Taglatatot és Világot! vegye meg az Ur őket akár mely drágán, hiszem van modgya — 's meg tartások is nagyon szükséges. Ugy mástol hallom

hogy fia vagyon — Nagyot nőjön! Légyenek Tisztelendőségek is jó egésségben! tisztelet mellett kívánja

alázatosan

BRASSAI.

21. Juny 1832. In vico Scti. Michaelis.

V.

October 30-án 1832.

Sz.-Mihályfalván.

Tisztelt Rector Ur!

Légyen olyan olyan jó — küldje le nékem nagyon sietve a' Nevelésről irt Munkátskáját Fáynak. Hát azt kérdem mit olvas? Vigyázzon el ne maradjon a Sebes lépésekkel halado világ Geniusától — vége minden Régieknek bizonyos tekintetben — A' Helmezczy Ujságait olvassák-é? jár-é a' völgyben — ha nints egyedül is jártassa ha hátra nem akar maradni — Hát a Szalayt meg szerzte-é? minden eddig valokat félre tevén ezt szerezzze meg. Hallottam hogy az Ur Németet tanitt — elégedjék meg azzal, ha olvasni meg tanolnak Tanítványi — csak hogy abban gyakorlottak légyenek — az Irás is el-maradhat — Kár vala el maradni Föld-várrol. Én nem maradtam volna ki ha kettő lett volna! Kisfaludy Munkái ki jövéen az utolsó darabban lévő életével tölték el egy estvét. No már a' Rák könyve is Saltzmannak ki jöve meg van-é, ennél életében szebbet nem olvasott. Credat mihi, ha nem hiszen olvassa meg e felyül mulja Okordit, noha ez is szép — Nem tudom ezekre mellyet tsak szigyenekbe irék, mitsoda szellem fogja környül venni. A Knesnerius Lexiconát az oskolának megszerezni ne mulassa el — nem csak tanítványi de a maga számára is az Ur. Nékem meg szerezzni modom nincsen, hanem még is meg látni van alkalmatosságom, azonba nagy szerencsémnek tartom, hogy életembe meg láthattam, eleget törekedém hogy a Tractus számára megvétessék, de szándékom szigoruvá lett. Ha 20 eszendővel iffiabb volnék, én is mindent véghez vinnék hogy Esperes lehessek; de nem a paraucsolás tekintetéből, hanem a használás és jó példa-adás kedvéért — A' Cursus meg látása alkalmatosságot ada nékem ezen kérdésre a' Toroczkoiak a' Copulationis Taxát fizetik-é, ha nem, miolta nem fizetik? Ha meg tudandja, irja meg nekem. Ha modom lett volna, csak azért is lettem volna előfizető a Kisfaludyra, hogy a képe birtokomba légyen — csak a' pium desideriummal telik a' világ — de nem irta meg, micsoda érzéssel olvassa a W. irását a' Gyönyörüségről — nem tudom Irása gondolatjai a Cásinorol ki jönnek-é vagy sem; de a Nevelést tárgyazo gondolatjai reménylem ki adatnak — mentől hamarébb, én is alig várom megolvashassam. Légyenek jó egésségben! tisztelet mellett kívánnya

kész szolgálja

BRASSAI.

VI.

Tiszt. Rector Ur!

Az Enyedre küldött Levélre az Innep első Napján meg kapám a kívánt Választ egy N.-Enyedi Legatus Szolgája által, nagyon örvendvén, hogy ezen Expeditio oly szerencsésen süle el. Külömben nagyon szégyenlettem volna, hogy csak annyiban se tudtam pontosan eljárni, mert meg valloim nagyon tartak ezen Bayzai menydörgő szoktol: e' vagy amaz éllhetetlen ember. Még eddig az ideig a' Nevelés tárgya elé nem fordula — mi léssen belölle azt az idő mutattya meg, a' Fáyt éppen nem magamért, hanem hogy mással közölhessem hozattattam vala le. A' fiam ugy tudom hozzá fogott irni valamit a' Nevelésről, de még eddig nem láttam, meg lehet hogy a rostáf, mint a' Cassinorol, ki nem állhatta, csak ugyan azért ő nem fogja ideálja közléseit tsak annyiban hagyni. Megérkezvén az Iffiu T. Professor Székely Moses Ur, az Innep első napján Rákoson, másod napján Sz.-Mihályfalván, de nagy ho lévén, mely a' gyalog járást akadályoztatta, nékem nem leheté szerencsém látásához — Harmad napján Tordán ebédelt, a' midön estvére talám Kolosvárra bé menni szándékozott. Szép dolog, midön valaki olyan szerencsésen használhattya — a' szerence Kegyeit, a' nélkül hogy felkeresésére semmi erőszakot nem tenne, némely után a' szerence leskődik — vallyon mikor érzük meg hogy meg tudhassuk egy külön Világ Lelkének e világba valo befolyását — mert csak lenni kell valaminek, a' mi ezt vagy amazt elő mozdítsa, vagy akadályozza. Egy Gyermekek születik, minden ugy szolgál néki, hogy maga dicsekedhetik a' szerence tékozzlo adományával 's élete teldegelvén egy olyan köre talál, mely minden szerence fényességeit egyben rontya — a' poláló szerentse truttzára — Egyeb egyéb el megyen — mert léznek hiszem professorok a' Tanulmányok mindeu részében; de egy két hires, ügyes Szonokaink mikor állanak elő? Mert hídjé meg az Ur, hogy ha meg olvassá a' Szalay Gyűjteményét, kénytelen meg vallani — hogy az a' gyűjtemény felyül mul, minden eddig ki jött Gyűjteményeket. Van modja, 's egyebet el hagyván, szerezzé meg! A' Sas XI. kötetét olvasván — a' mit ki jegyeztem bellöle, ide mellékelve küldöm, hogy megolvashassa -- ha modom volna benne a) Tudományos Gyűjteményt b) M. O. Minervát — c) a' Sast -- járatnám; de tsak egyedül minden más segittsége vagy bé folyása nélkül — a' Sasba olyan sok szép tárgyak hozóduak elő, hogy szintugy Lelkesittetik az Ember — én az iskolák iránt nagyon kényes érzéssel vagyok — sokkal kényesebbekkel mint valaha s eddig elé voltam. Én hídjé meg az Ur, mindent véghez vinni kívántam, hogy a' Toroczko ergastulumat egy szép terem váltsa fel, de semmire sem méhettem, az Új Epoque vizsgálásására az Urak vessék meg magokat, 's a' hijányt potolják ki — én nem irigylem akár kik nevei parádéozzanak a' kövek közt — 's ha ezt véghez vijendik az Urak, meg érdemlik hogy Nevek az elők Könyvébe bé irassék. Egy szépet olvasék a' héten: Egy

városi polgárnének szomszédja Háza meggyulván félelmek közt rettegve nézte a' reája várakozó vagy siető szerencsétlenséget — mivel italok áruloja volt — mérő edényeit le rakta kapujába 's így könyörgött: Ha ő azon mérő edényeivel valaha tsalárkodott, a' tűz tőle ne távozzék, hanem égjen meg háza, de ha hü volt — háza menekedhessék meg a tüztől — 's szerencsésen győzött kérése — Vallyon a Világ Vénül é vagy Ifjadik én arról nem aggodom mert a' Világ olyan a' milyenné az Embertészi — hogy az Isten országa eljöjjön az Emberen áll — hogy az Ember az Embernek Istene és Krisztussa legyen — erre utat az okosság mutat. Az okosság pedig ellensége a' bolondságnak, tudja az Ur im e' szent mondást: *Nesīs stultus ne moriar. in tempore . . .* Ha a' Sas 50-ik darabját meg kapom abból is nem mondom, hogy valamely ki vonást meg nem küldek. Az Urak ezen három folyó Irást, ki vihetnék hogy jártatnák 's az oskolának ereklyeül maradna, talán idővel találkoznék olyan is a' ki meg köszönné, hogy élnek azokban a' voltak! De bizony a' Szalay Gyűjteménye se maradna ki.

A' közelgető 1833-ik esztendő't szerencsétletni kívántam — számos Uj esztendőket érjenek töltsenek meg elégedéssel, szívesen kívánnjuk!!! Azt gondolám kapva kap a' korondi papságann — de a' kali hely a' mint értettem a' Collegyomból töltesse bé. Légyenek jo egésségben, szíves tisztelet mellett kívánja

kész szolgája

BRASSAI.

27-a X. 1832. In Vico Sti Michaelis.

Hát a Honosi Vezért — vagy vándort — folytattya-é? ezek nélkül maradni kár volna — külömb is szükségés lévén esztendőnként egy-egy kalender —

ESTI IMA.

Istenem! mi gyorsan tűnnek
Életünknek napjai,
Mint rohanó folyam árnak
Felcsillámló habjai.
Ime, mint a képzelet:
Egy nap ismét oda lett!...

És az estve pihenésre
Hivja bágyadt tagjaim.
— Oh, mi édes megnyugodni
Szelid álom karjain!... —
Uj erőt csak úgy nyerünk,
Hogyha csöndes éjjelünk!...

Mert hiába int az éjjel,
Hogy ha lelkem nyugtalan:
Mint félénk galamb az álom,
Elrepül, gyors szárnya van!...
Istenhez fohászokodom:
Lelkem is elringatom!...

Mint töltöttem, mint végeztem,
E napomat Istenem?!
Tettem-e jót?... Törvényedhez
Nem voltam-é hűtelen?...
Nincs-e bűn, mely ellenem
Méltó vádakot tegyen?!

Oh, ítélj meg Mindenttudó!...
És bocsáss meg, hogy ha tán
Gyarlóságból eltévedtem,
E letűnt nap folyamán...
Mint felhőtlen égi bolt:
Akaratom tiszta volt!...

Légy az éjjel is oltalmam,
Ki napom megszenteléd!
Estimámban, bizalommal
Sóhajtok Isten feléd...
Gondviselő szárnyadat:
Borítsd rám, hogy nyugodjak!...

RÉDIGER GÉZA.

MAGYARORSZÁG KÖZOKTATÁSIÜGYÉNEK ÁLLAPOTA.

— A vall. és közokt. minister 20-dik jelentése az országgyűléshez. —

A ministeri jelentés első kötete (1—289. oldal) a közoktatási tanács mult tanévi működéséről számol be s a népoktatás 1889—90., valamint egy külön (66 oldalra terjedő) füzetben az országos tanítói nyugdíj- és gyámalap ugyanazon évi állapotát ismerteti. A második kötet (1—442 oldal) a középiskolák-, felsőbb tanintézetek-, szakiskolák-, szaktanfolyamok-, emberbaráti és közmívelődési intézetek ismertetését tartalmazza. Ezt a sorrendet követve tartunk mi is egy rövid szemlét a terjedelmes és tanulságos jelentés fölött.

I. Népinevelés.

Az országos *közoktatási tanács* új szervezetének és működésének e jelentésben foglalt szabályzatáról ezuttal azért nem szólunk, mert azt főbb vonásaiban már korábban megismertettük volt folyóiratunk olvasóival. Azt azonban meg kell említenünk, hogy e testület a hozzá utalt ügyek fontosságánál fogva mind nagyobb-nagyobb jelentőségre emelkedik közoktatásügyünk intézésében. Eddig ugyanis fő munkaköre a tankönyvek bírálatában állott. Ma már azonban — e mellett — kiküldöttéi útján nemcsak iskola-felügyeletet gyakorol, hanem mindennemű tanterveket felülvizsgál, szervezeteket állapít meg s a közoktatásügyi kormánynak minden lényeges tanügyi kérdésben teljesen igénybe vett és irányadó szakközege. A közetlen rendelkezést a ministerium ugyan maga gyakorolja, de a lényeg súlypontja már-már a közoktatási tanácsba van áthelyezve. Helyes és üdvösz-e ez a tendentia, azt a jövő fogja megmutatni. Mi attól tartunk, hogy egy felelősség nélküli testületnek ez igen nagy hatáskör lesz, főképp ha meggondoljuk, hogy annak tagjaira nézve e működés mégis csak mellékfoglalkozás. Mi szivesebben látnánk egy ugy szervezett közoktatásügyi kormányt, hogy a mellett egy ilyen parallel intézmény feleslegessé váljék.

A *népinevelés ügyére* vonatkozólag a ministeri jelentés következő főbb adatait csoportosítjuk.

Hazánk 65 törvényhatóságában (Fiumét is beleértve) a *tanulóteles gyermekek száma* 1890-ben összesen 2,524,569 volt. Ebből 6—12 éves koru fiu 929,241, leány 899,054; 13—15 éves fiu 358,948, leány 337,326. Vallás és nyelv szerint e létszám így oszlik meg: róm. kath. 1,244,848, gör. kath. 259,072, gör. kel. 318,714, helyv.

hitv. 357,638, ág. hitv. 206,895, unitárius 10,244, izraelita 127,158, magyar 1.263,011, német 334,704, román 399,568, tót 331,596, szerb 72,832, horvát 47,077, ruthén 75.781.

Míg tehát vallásukra nézve a tanköteleseknek csaknem fele-része római katolikus s a másik felerésze hat felekezet között oszlik meg, hasonló arány mutatkozik másfelől nemzetiségi tekintetben is, a mennyiben az összes létszám teljes felerésze magyar, a másik fele pedig hat különböző és földrajzilag egymástól meglehetősen elszigetelt nemzetiséghez tartozik, melyek közül a háromszázezeret mind meghaladó létszámmal egy nagyobb csoportozatot alkot a német, román és tót, és egy kisebbet a százezeren mind alul maradó szerb, horvát és ruthén. A magyarság domináló és mind erősödő helyzetét tehát a népoktatási statistika is világosan bizonyítja.

A tankötelesek összes száma az 1880-adi népszámlálás utján megállapított polgári lakosságnak 18.36%-át adja. A legalacsonyabb 14—15%-ot Kis-Küküllő-, Torda-Aranyos- és Hunyadmegyében találjuk.

Különböző fokú *iskolába járt* a tankötelesek közül összesen 2.057,812, s iskolázatlanul maradt 466,757. Amaz a létszámnak 81.51, ez pedig 18.49%-át teszi. A mindennapi iskolások százaléka öttel kedvezőbb az adott átlagnál.

Ez iskolázási átlagot 40 törvényhatóság haladja túl, melyek közül 90—98-ig terjedő százalékkal a következők állanak lefele menő fokozatban elől: Zólyom-, Baranya-, Tolna-, Sopron-, Vas-, Fehér-, Hont-, Komárom-, Somogy-, Szepes-, Gömör-, Moson-, Pozsony-, Temes-, Esztergom-, Hajdu- és Veszprémmegye. Az iskolázás országos átlagán alul maradó 25 törvényhatóság közül 58—70 százalék mutatkozik felfelé menő fokozatban Szolnok-Doboka-, Ugocsa-, Alsó-Fehér-, Krassó-Szörény-, Hunyad-, Arad-, Szilágy-, Torda-Aranyos-, Túróc- és Maros-Tordamegyében, míg Mára-Maros 42 és Szatmár 46 százalékig süllyed. A többi, itt névszerint meg nem említett törvényhatóságban az iskolajárók százaléka 70 és 90 között váltakozik.

Hogy az adott iskolázási viszonyok mily mértékben mondhatók kedvezőknek, tudnunk kell, hogy a huszonegy év előtt kiadott első ministeri jelentés ideje (1869.) óta a tankötelesek száma 239 ezer 828-al növekedett, a mi a polgári lakosság mintegy két százalékanak felel meg. Hogy ebből mi esik a népességi szaporulat- és mi az összeírásban követett eljárás tökéletesbedésének számlájára, nem vizsgáljuk. A haladás bármely irányban történt, csak örvendesteknek mondható.

Az iskolabajárók száma 1869-ben a tanköteleseknek 50.42%-át adta. Huszonegy év alatt tehát e tekintetben 31.09% javulás mutatkozik, mely eredmény magában véve is ékesszóló hirdetője hazánk népnevelésügye hatalmas fejlődésének. Hátha még az iskolák és tanítás akkori s mostani minőségére gondolunk!...

Hitfelekezeti tekintetben az iskolázási arányok a következőleg alakulnak. Minden ezer tankötelesből tényleg iskolába járt 873₀ r.

kath., 622₁, gör. kath., 673₉, gör. kel., 844₉, helyv. hitv., 881₇ ág. hitv., 774₃, unitárius és 805₉, izraelita. Az országos átlagot (815₉) három mulja fölül és azon alul négy marad. Az unitáriusok az általános sorrendben az *ötödik helyre* kerültek, úgy hogy utánuk már csak a gör. katolikusok és keletiek állanak, holott 1880-ig — a mai országos átlagnak megfelelő iskolázatásukkal a *harmadik* helyet foglalták el (első akkor a róm. kath., második az ág. hitv. egyház volt, míg ma megfordítva áll). S e hanyatlás nem csupán a többiek emelkedése által történt megelőztetés, hanem az 1880-ban 80₇₈%-kal iskolázottaknak 78₂₇%-ra lett leszállása, tehát két és fél százalék valóóság visszaesés.

Óhajtanók e hátrányos tünemény okát felderíteni, hogy azután az orvoslás módját annál biztosabban jelölhessük meg; de hogy az ország különböző vidékein miféle tényezők hatnak iskolázásügyünkre positiv vagy negativ irányban: ezt kideríteni csak a helyszínén lehetne. Azt véljük azonban, hogy itt csak egy kis természetes hullámzással állunk szemben, a mit az iskolázatási kényszer elevenebb alkalmazásával ismét kedvező irányba lehet terelni. Csak az iskolaszékek és tanfelügyelők (esperesek) legyenek eredményesek a községi előljáráságtól követelni a községek számára kiadott ministeri utasítás három első cikkelyének szigorú végrehajtását s sikertelenség esetén vigyék az ügyet a törvényhatósági közigazgatási bizottsághoz, sőt a ministerhez: egy pár év alatt ismét vissza lehet szerezni az elveszített rangfokozatot. De ebben az irányban hatékony befolyásával és főfelügyeleti jogával az egyházi főhatóság is közre hathat; valamint azt is szükséges tudni, hogy némely vidéken az ismétlőiskolázás állandóan elhanyagoltatik s az általános mérleget már csupán ez egy körülmény is megrontja.

Hogy azonban még is némi tájékozást nyerjünk arról, hogy az unitárius tanköteles gyermekek iskolázatása törvényhatóságonkint minő fokon áll s hol forog fenn sürgősebben a beavatkozás szüksége, erre nézve a ministeri jelentés adataiból a következő táblázatot állítottuk össze:

Törvényhatóság.	Unitárius		Törvényhatóság.	Unitárius	
	tankö- telesek iskolába járók	száma		tankö- telesek iskolába járók	száma
Budapest	31	26	Kis-Küküllő vármegye	719	458
Alsó-Fehér vármegye	146	111	Kolozs	282	303
Besztercze-Naszód "	5	5	Maros-Torda "	1074	799
Békés "	22	6	Nagy-Küküllő "	464	313
Bihar "	23	14	Pest-P.-S.-Kis-Kun "	1	1
Borsód "	1	1	Sopron "	2	2
Brassó "	56	50	Szében "	1	12
Csik "	2	2	Szilágy "	6	4

Törvényhatóság.		Unitárius		Törvényhatóság.		Unitárius	
		tankö- telesek száma	iskolába- járók			tankö- telesek száma	iskolába- járók
Csongrád	vármegye	45	15	Szolnok-Doboka vármegye	13	14	
Fehér	"	15	15	Temes	8	8	
Fogarás	"	13	13	Tolna	1	1	
Háromszék	"	950	682	Torda-Aranyos	1611	979	
Hont	"	1	1	Udvarhely	4730	4181	
Hunyad	"	15	11	Ugocsa	1	1	
Jász-N.-K.-Szolnok vm.		4	4	Vas	2	2	

E táblázat annyiban is tanulságos, mert mutatja, hogy az ország mily különböző vidékein vannak elszórva hitrokonaink; de főképp, mert ebből látjuk, hogy a hátramaradás leginkább a tulajdonképeni ős-otthonainkban észlelhető. Iskolázatlanul marad ugyanis Alsó-Fehérben 26-, Háromszéken 28-, Kis-Küküllőben 36,3-, Maros-Tordában 25,6-, Nagy-Küküllőben 32,5-, Torda-Aranyosban 39,3-, Udvarhelymegyében 11,6 százaléka tanköteleseinknek. Ebből már most minden további magyarázat nélkül látható, hol kell sürgetni az orvoslást; mert csak hogy az országos átlagot elérjük, 18 százalék tankötelesnél többnek nem szabad iskolázatlanul maradnia.

Népoktatásügyünk egyéb viszonyaira nézve álljanak itt még a ministeri jelentés következő adatai.

A *polgári községek száma* 1869-ben 12,757 és 1890-ben 12,684 volt. Akkor 598 község találatott teljesen iskola nélkül (12,53%), most 243 község (1,91%).

Az *iskolák száma* akkor 13,798 volt, most 16,805. E huszonegy évi időközben szaporodott tehát 21,79% arányban, 3007-tel a mi 143 évenkénti szaporulatnak felel meg.

Jelleg szerint a népiskolák közül állami 801=4,77%, községi 1946=11,58%, róm. kath. 5422, gör. kath. 2173, gör. kel. 1815, ev. ref. 2375, ágostai 1433, unitárius 46 (huszonegy év előtt 103 volt), izraelita 566 = együtt 82,30%, magániskola 184=1,09%, társulati 44=0,26%.

A felekezeti iskoláknak községiekké történt átalakítása abban az időben hazafias köznevelési tény volt; de már ma, midőn a felekezeti tanítói fizetések is államségélylyel 300 forintra emeltetnek, előnyös lenne az unitáriusokra nézve, ha iskoláik régi létszámával vettethetnének a mérlegre. Akkor egyébként is az a téves irányzat uralkodott, hogy többnyire erősebb hitközségeikben engedték át iskoláikat, holott épen megfordítva kellett volna eljárni. Ez köznevelési és egyházi tekintetben is előnyösebb lesz vala.

Fokozat szerint az iskolák így oszlanak meg: elemi 16,559, felső-népiskola 64, felsőbb leányiskola 18, polgári iskola 164.

A *tanítók száma* 1869-ben 17,792 volt, 1890-ben 24,908. Nevekedett tehát a létszám ez idő alatt 40% arányban 7116-al, vagyis évenként 338-al. Az összes létszámból okleveles 88-, a nélkül való 12% ; férfi 86.₇₃-, nő 13.₂₇%.

A *magyarnyelv követelményét* (1879. évi XVIII. t. cz) tekintve a tanítók közül:

	1880-ban	1890-ben
magyar anyanyelvü volt	15,488=71. ₃₆ %	— 22,026=88. ₄₃ %
magyarul jól tudott	1725=7. ₉₇ „	— 928=3. ₇₂ „
„ keveset tudott	1922=8. ₈₈ „	— 1275=5. ₁₃ „
„ nem tudott	2520=11. ₆₈ „	— 679=2. ₇₂ „

A népiskolák *fenntartására* fordított 1869-ben 3.760,123 frt, 1890-ben pedig 15.495,584 frt. Akkor az egyenes adónak 6.₆₈-, most 16.₁₁%-a. Tanítói fizetésekre ment akkor 3.606,114, most 11.639,979 forint.

Tanítónőképző intézet 1169-ben volt 46 (köztük állami 5), 1890-ben 72. Ezek között állami 25, felekezeti 47; tanítónőképző intézet 17. A növendékek száma ez intézetekben 4081.

Kisdedóvó intézet 1890-ben 703 állott fenn, 63,291 növendékkel, kiket 829 óvó és 606 dada gondozott. Óvó-képző intézetet ez ideig még csak az országos óvó-egylet s a központi Fröbel-nőegylet tart fenn. Hasonló állami intézetek szervezése most van folyamatban. Tudomásunk szerint a legelső ily intézetek Szegeden, Sepsiszentgyörgyön s valamelyik délvidéki városban állítatnak fel. Maguknak a kisdedóvó-intézeteknek és gyermek-menedékházaknak országos szervezése is munkába vétetett.

Az országos *tanítói nyugdíj és gyámalap* tiszta vagyona az 1890. év végén szerkesztett zárszámadás szerint 8,225.103 frt. 85¹/₂ kr. volt, mely összeg nagyobb része (közel hat millió forint) többnyire állami építkezésekre adatott ki kölcsön, a többi része pedig állampapírokba és takarékpénztárba van elhelyezve s átlag 5.₀₇%-ot jövedelmez.

Díjfizető tagja ez intézetnek 20.226 tanítói állomás és 16.746 tanító. 1890. végén

nyugdíjas tagja volt	938,	összesen	106.019 frt. évi nyugdíjjal,
segélyezett özvegy	1.459,	„	125.311 „ „ segélylyel,
gyámoltott árva	2.042,	„	59.564 „ „ gyámpénzzel,
segélyezett tanító	10,	„	702 „
végkielégítést nyert	15,	„	3.390 forinttal.

II. Középiszkolák.

A középiszkolákról szóló jelentés a legutolsó 1890—91-ik tanévi adatokat tartalmazza.

A bevezető általános tájékoztatásban a minister mindenekelőtt azon növekedő eredményről szól, mely a görögnyelv fakultatív tanu-

lását szabályozó 1890. évi XXX. t. cz. végrehajtásában észlelhető. „Mult évi jelentésemben fölemlítettem — mond a minister — hogy habár a törvénykövetelte intézkedések alig 10 nappal a tanév kezdete előtt léphettek életbe s habár némely tanintézet tanári testületében idegenkedés nyilvánult az újítás irányában, mégis általában azokban a gymnasiumokban, melyek a görög nyelvet helyettesítő tanításra berendezkedtek, az V-ik osztálybeli tanulóknak 26 százaléka s a rendelkezésem alatt álló gymnasiumok tanulóinak 36 százaléka iratkozott be a compensatio kedvezményére. Most jelenthetem már azt is, hogy magában az első év folyamában az általános 26 százalék 30-ra emelkedett. Sok tanuló lépett át az év folyamán a nem görög tanításra, míg viszont a görögről ezt éppen nem mondhatom. A jelen tanév elején (1891—92.) pedig az általános szám 35 százalék lett, s a rendelkezésem alatt álló gymnasiumokban 36-ról 49-re emelkedett. Sőt e százalékok még magasabbra fognak rugni, mert oly gymnasiumokban is jelentkeznek e cursusra tanulók, melyek még nem rendezkedtek be e tanításra. Azoknak a főgymnasiumoknak a száma pedig, melyekben e tanítás berendeztetett, 63-ról 77-re emelkedett.“ Saját főgymnasiumunk már az első számban bennfoglaltatott.

Hogy mily különféle irányban mutatkozik termékenyítő hatása az 1890. évi XXX. t. cz.-nek, erre a minister a következőkben mutat rá: „Nemzeti irodalmunk a görög cultura tekintetében vajmi szegény volt. Az eddigi görög nyelvtanítás, mely valamennyi tanulóknak szült, alig tudott a grammatika nehézségein tulemlkedni. *Az új tanrendszer azonnal új irodalmi áyat is teremtt.* Thukydidest már két új fordításban bírjuk. Homerosnak két új fordítása jelent meg, melyek közül a megbízásomból készült prózai fordítás olyannak ígérkezik, melyet a nagy közönség is szívesen fog használni s mely az antik műveltséget az iskolán kívül is képes lesz terjeszteni. Illusztrált művek keletkeztek a görög állami és magán régiségekről, a vallás és művészet történetéről. Ezeken kívül munkában van számos új mű, melyek hivatva lesznek a görög culturát nemzetünk közkincsévé tenni, mire az eddigi iskola nem volt alkalmas. A tanrendszerbeli újítás a meddő grammatizálás helyett az ó-remek szemléltetésére alkalmas tanárainkat. Az ó-remek reproducálása, de a compensationalis rajztanítás is műzlsésünk emelésére fog szolgálni. A szükséges segédeszközök — és pedig mind hazai termékek — készülöben vannak.“

„Hogy a görög nyelv helyett választható tanítást eredményében mennél biztosabbá tegyem, nem csak könyvekről, szemléltető eszközökről gondoskodom, hanem gondoskodom arról is, hogy tanáraink képzettsége ez irányban is mennél inkább gyarapodjék. E célból a geometriai rajztanítás azon elemeire, melyek a gymnasiumok felső osztályaiban elő fognak fordulni, a lefolyt szüniidőben rajztanáraink számára a minta-rajziskolában *póttanfolyamot* rendeztettem be, a melyen vidéki rajztanáraink közül számosan jelentek meg s nagy buzgalommal dolgoztak. E rajztanfolyamnak folytatása is lesz a legközelebbi szüniidőben s *ugyanaz időre a görög irodalmi tanításra*

is szándékozom póttanfolyamot berendezni, hogy tanáraink az újítást kellőleg érvényesíthessék.“

A tanrendszerbeli végintentióját pedig a görög nyelv kérdésében így körvonalozza a minister: „*A görög nyelv helyett választható tanítás behozatalát átmenetnek tekintem az egységes középiskolára. Előkészítő iskola ez, melyre nagy szükség volt. A rendszerbeli elkeseredett ellenfelek kezdenek egymáshoz simulni, a tanárok előkészülnek a nagy munkához. Örvendetes dolognak tartom, hogy paedagogusaink közül számosan komoly és beható tanulmányt tesznek az egységes középiskola részleteiről is. De, noha már szép számú tanulmány áll előttünk, mégis időt kell engednem azoknak, kik a részleteknek még mélyebb tanulmányozására adták magukat, s habár a tanácskozásokat e tekintetben kisebb körben már megkezdettem s nagyobb körben is meg fogom indítani, mégis be kell várnom a doly teljes megérlelődését, hogy az alkotandó mű lehetőleg tökéletes legyen, melyre az eszme kimondása óta eddig eltelt csekély idő s még eltelendő idő nem lesz soknak mondható.*“

Ez tehát a minister programja a középiskola reformját illetőleg. A görög nyelv rendezésével egy átmeneti korszakba jutottunk, melynek ígérkező hasznai kétségkívül bekövetkeznek — s melyben egy pihenőt szándékszik tartani a minister, mielőtt a rendszer-változtatást teljesen végrehajtaná. Ez elhatározás teljes bölcsesség szüleménye, mert az új rendezésre a közönség még nincs kellően előkészítve. Az első szaktanácskozás se sokat tett ez irányban. Az a nyilatkozat pedig, hogy a szakkörök bemélyedő studiumai bevárandók, *egyenes felhívás a tanár testületekhez*, hogy foglalkozzanak hát behatóan a kérdéssel, mert az ők tapasztalataikra és szakvéleményükre egy ilyen nagy kihatással bíró rendszerváltoztatásnál szükség van. E felhívás teljesen jogosult s remélnünk kell, hogy illetékes körökben kellő viszhangra fog találni.

A görög nyelvet compensáló tantárgyakra vonatkozólag az a nézetünk, hogy kellő előkészület és megfelelő berendezkedés mellett ezek az általános miveltség fokozására nagyobb hatással lesznek, mint maga a compensált tantárgy. Ugy, hogy a szaktanulmányokba mélyedő köröktől majd arra nézve is tájékoztatást váránk: mi módon lehetne ebben a görög nyelv-tanulókat is részesíteni; vagy egyáltalában nem lehetne-e a compensatiót a vele rokon tantárgyakba (irodalom, történelem, vallás, rajz) úgy beilleszteni, hogy míg egyfelől így annak hatása az egész ifjuságra kiterjesztetnék, másfelől a tantárgyakkal való túlterhelés, a tanerők szaporítása s egyéb külső berendezkedés gondjai is elháríttatnának.

A görög irodalmi póttanfolyam is kilátásba van helyezve. Tanári körökből erre nézve rosszaló hangok nyilvánultak. Pedig az illetőknek nincs igazuk. Az egyetemi ifjuság padjain néhány hetet eltölteni magában véve sem lealázó. Hisz külföldi egyetemeken ilyen hallgatókat naponta lát maga előtt egy-egy jelesebb egyetemi tanár. De az a körülmény, hogy így alkalom nyílik személyes jótékony érintkezésre, az új tanítás szellemének, irányának, terjedelmének s

még tartalmának is egyöntetű megállapítására s így az ország legkülönbözőbb gymnasiumai között egy bizonyos összhang létrehozására, már ez éppen kívánatossá és hasznossá teszi az ígért póttanfolyamot. Itt egyébként sem magánügyről van szó, hol egyéni hiúság irányadó lehetne; hanem egy olyan közoktatási kérdésről, mely előtt az egyén a maga énjét alárendelni tartozik, annival inkább, mert senkinek sem a tudományát akarják mérlegelni, vagy éppen pótolni, hanem egy új tanítás tervezetének körvonalait és részleteit közölni. A ki magát a rendszert behozta, az egyuttal jogosult és illetékes is annak magyarztatására.

A ministeri jelentés közelebről tárgyalatván az országgyűlés közoktatási bizottságában, a minister ott előszóval is ismételte a fennidézett elvi kijelentéseket. Történt azonban olyan nyilatkozat is mind a bizottságból, mind a minister részéről, a mi az unitárius egyházra vonatkozólag újabb aggodalmat okozhat. Az u. n. *csonka gymnasiumok eltörléséről* volt szó, a mi mindkét oldalról közös óhaj alakjában nyilvánult s ez iránt remény is fejeztetett ki. Melyikünk ne gondolt volna azonnal e tárgyalás rendén sz.-kereszturi gymnasiumunkra?! Csonka gymnasiumnak ugyan mi ezt nem tartjuk, de mégis aggodalomban tart fölötte az a körülmény, hogy ez intézet helyzete, rendeltetése és szolgálatai iránt a közoktatásügyi ministeriumban nem egészen alapos felfogás jutott érvényre. Pedig e felfogás nem volt ugyanaz minden időben. Élénken emlékszünk még a b. e. Eötvös saját szavaira, midőn 1869-ben tett körutja alkalmával ez intézetet is meglátogatván s az itt szervezendő állami tanítóképezdére utalván, így nyilatkozott: „óhajtom, hogy a két intézet egymást festvériesen támogassa.“ S e kölcsönös támogatás állam és egyház között hosszú időn át tettekben is nyilvánult. Egy idő óta azonban a multnak traditioja és a helyi körülmények méltánylása háttérbe szorult. Erdélyben pedig mindenki tudja, hogy az unitárius egyház közoktatási rendszerében a kereszturi gymnasium egy alap-tényező, melyet nélkülözni semmi körülmények között sem lehet. S ha, mint már elismertetett, magyar egyházaink iskolái a magyar nemzeti nevelés szolgálatában állanak, Kereszturtól se lehet e szolgálatot megtagadni.

Most áttérve a ministeri jelentés közérdekű statistikai közleményeire, ezekből a következő adatok vonják leginkább magukra érdeklődésünket.

A *középiscolák* száma három év óta hárommal szaporodott s ma már van 151 gymnasium és 32 reáliskola. *Fejlettség* tekintetében a 183 középiscola között van nyolcz osztályu 113, négy osztályu 46, hat osztályu 15, *kivételes*, t. i. fejlődésben levő több-kevesebb osztályu 9. Ez utóbbiak között van sz.-kereszturi, öt osztályu gymnasiumunk is. 1883. óta a teljes középiscolák száma 16-tal gyarapodott. A teljes középiscolák nálunk 65, Ausztriában 81%-át adják az összesnek.

Jelleget szerint: állami rendelkezés és vezetés alatt áll 125, au-

tonomiával bíró felekezetek vezetése alatt 58, u. m. gör. keleti 4, evang. ref. 27, ág. evang. 24, egyesült protestans 1, unitárius 2.

Az *osztályok száma* három év alatt 26-tal emelkedett s jelenleg 1303. Ezek között van 88 párhuzamos osztály. Ezek 1884. óta, mikor 46 ilyen osztály állott fenn, évről-évre szaporodnak, mely körülmény a miniszterrel azt mondatja, hogy a „középiszkolai tanulók számának rohamos gyarapodása most már nem párhuzamos osztályok állítását követeli meg, hanem megköveteli egyrészt az intézetek továbbfejlesztését, másrészt pedig, a mennyiben a tanulók egyenletesebb megosztása nem sikerül: új intézetek felállítását.“ A párhuzamos osztályok az öt alsó osztályban lefelé fokozódva fordulnak elé s arról tanuskodnak, hogy középiszkoláink ez idő szerint még nem csupán a tudományos képzés előiskolái, hanem sok tekintetben a polgári s más hasonló iskolák feladatait is szolgálják, mely körülmény az egységes középiszkola szervezésénél különös figyelmet érdemel.

A *tanítási nyelv* 163 középiszkolában magyar volt (90%), 18-ban pedig már (10%). Amazok között 137-ben a magyaron kívül más nyelvre nincs is szükség, ellenben 26-nak az első osztályában német, tót, szerb, vagy román nyelven is kell némelykor magyarul tanítani. Csak 18 intézet volt az országban, 1 olasz, 4 román, 1 román-magyar, 1 román, magyar és német, 7 német, 3 német-magyar, 1 szerb-magyar), a hol a tanítási nyelv nem a magyar; de ezek közül is 7-ben használták, különösen a felsőbb osztályokban a magyar nyelvet. A magyar irodalom tanítása, természetesen, mindenütt magyarul foly. Az összes középiszkolai növendékek közül *magyar anyanyelvű* 72,4%, német 14,7-, román 6,4-, tót 3,3-, szerb-horvát 1,9-, olasz 0,2-, ruthén 0,2- és másféle 0,3%.

Középoktatásunk magyar jellege tehát egészen domináló, s határozottabban kifejlődött, de biztosabban ellenőrizhető alapon is áll, mint a népoktatás terén.

A *középiszkolai tanulók száma* a múlt tanévben 45 261 volt. A szaporulat három év alatt 6,2%. Az egész létszámnak 82,6%-a gymnasiumra, 17,4%-a pedig a reáliskolára esik. Ez utóbbi növendékei évről-évre egyenletesen szaporodnak, úgy, hogy a míg pl. 1880—1-ben ezer gymnasiumi tanulóra 142 reáliskolai esett, e szám a múlt tanévben már 211-re emelkedett.

A középiszkolai tanulók létszámából 380 tanult a két unitárius gymnasiumban. Ezek perczentekben vallás szerint így oszlanak meg: unitárius 57-, ev. ref. 13,9-, róm. kath. 9-, izraelita 7,4-, ág. ev. 5,3-, gör. kath. 4- és gör. kel. 3,4%. Tehát csaknem fele más vallású s mint egy 10%-a más nemzetiségű. Ellenben más jellegű középiszkolába 83 unitárius ifju járt, még pedig gymnasiumba 62, reáliskolába 21.

A *tanulók előmenetele*. A vizsgálatot tett 42,116 középiszkolai tanuló közül *jelesen* végzett 6,6% (nálunk 11,6), *jól* végzett 19 (nál. 22,9)-, *elégségesen* 52,5 (nál. 48,9). Egy tárgyból bukott 10,5 (9,2)-, kettőből 4,6 (5,3)-, többből 7 (1,6)%.

Az *érettségi vizsgálat* eredményéről azt mondja a miniszter, hogy az szigorúbb mértékkel állapítottatott meg, mint korábban. Az összes 2348 jelentkező közül szóbelire bocsátott 2242 ifju; sikerrel vizsgázott 30,1-, megbukott 19,9% (a megelőző évben 18%).

A *tanúrok száma* némely közéletanodában még mindig nem felel meg a középiskolai törvény 32. §-ában megszabott igényeknek s azon tanintézetek között, a melyek mint ilyenek vannak felsorolva, ott áll a kolozsvári unitárius gymnasium is, még pedig a tanerőkkel való ellátást szemléltető hat fokú skála legelső fokán. S a mit a miniszter e tekintetben mond, az figyelemre méltó bölcs paedagogusra vall. „A középiskolai törvény — így szól — elég bölcsen azért szabta meg a maximális óraszámot, hogy a tanítás ne váljék közönséges mesterséggé, hanem a tanár mindig uralkodhassék a tudományos anyagon: annak fejlődésével, haladásával lépést tarthasson. Az oly iskolafenntartó, ki tanárainak idejét tulságos mértékben köti le, nemcsak hogy törvénybe ütköző cselekményt követ el, hanem saját iskolájának tanítási színvonalát szállítja alább. Ezért folytonosan szorítom az iskolafenntartókat, hogy a törvény követelményeinek megfeleljenek.“

A *középiskolák vagyona* kevés híján 26 milló frtra van becsülve, miből az unitarius két gymnasiumra 205,750 frt esik. Az összes évi fentartási költség 5.158,487 frt. Ebből a mi két tanintézetünkre 40,241 frt van számítva. E tekintetben is minden irányban emelkedés mutatkozik, mi a három év előtti állapothoz viszonyítva 8,8%-ban nyer kifejezést.

III. Felsőbb tanintézetek s szakiskolák.

A *budapesti kir. magyar tudományegyetemen* a tanári kar 188 egyénből állott. A hallgatók száma a négy karon (hit-, jog- és állam-, orvos-, bölcsészettudomány) a két félév átlagában 3357 volt. E létszám százalékban kifejezve *vallás szerint* így oszlik meg: róm. kath. 42,71, gör. kath. 2,07, gör. kel. 3,42, helv. hitv. 8,49, ág. hitv. 10,78, unitárius 0,23 (8 hallgató), izraelita 32,26; *honosságát* tekintve: magyarországi 98,33, horvát-szlavoniai 0,43; Ausztriából 0,39, külföldi 0,32. Az egyetem rendes szükségleteire 1890-ben 615,987 frt fordított, melyből az egyetemi alap 242,539 frt, az állampénztár pedig 373,448 frtot fedezett.

Az egyetemmel kapcsolatban berendezett *veszettség elleni védőoltó intézetet* ez első évi működése alatt 701 egyén kereste fel (köztük 20 külföldi). Meghalt közülök 20 beteg, kik többnyire későn jöttek gyógykezelésre. E halálzási arány 2,7%, míg a rendes halálzási arány a veszett és veszettségre gyanus ebmart egyéneknél, kik védőoltásokban nem részesülnek, egyre-másra 15—20%-ra tehető.

A *kolozsvári Ferencz-József tudományegyetemen* 62 tanár és tanító tartott előadást 580 hallgatónak, kik közül *vallásra* nézve 40,9% róm. kath., 9,6 gör. kath., 4,0 gör. kel., 25,7 helv. hitv., 7,4

ágostai, 4.₇ unitárius (24 hallgató), 7.₅ izraelita; magyar 79.₂, német 7.₈, román 12.₁, tót és szerb 1.₃.

Az egyetem rendes szükségletei 226,994 frtot igényeltek, mely költséget az állampénztár fedezte.

A *kir. József-Műegyetemen* 74 tanerő működött. A hallgatók száma az I. félévben 657, a II-ikban 563 volt (unitárius 2). Külföldről való 15, u. m. Horvátországból 3, Auszriából 10, Angol- és Olaszországból 2, Szakok szerint: az építészetiben volt 11%, a mérnökiben 54-, a gépészmérnökiben 27-, a vegyészeti és egyetemes osztályban 3%. Évi fenntartási költsége az intézetnek 194,879 frt.

A főiskolai ifjuság szorgalmának megítélhetésére idézzük a jelentés következő részletét: „Az oktatás sikerességének, és másrészt főleg annak feltüntetésére, hogy mely pályák azok, a melyeken az ifjak tanulmányaik rendes időben való befejezését illetőleg hanyagabbak, viszont melyek azok, a melyeken nagyobb szorgalmat tanúsítanak s hivatásuknak lelkiismeretesebb tanulmányt szentelnek, tehát azon körülményre nézve: hányan fejezték be az 1888—9-dik tanévben hazai jogi, orvosi, bölcsészeti és műszaki főiskolán tanulmányaikat azok számához viszonyítva, kik ezelőtt négy (illetőleg az orvosi karon öt) évvel tanulmányaikat megkezdték? ezuttal a következő adatok nyújtanak felvilágosítást“: a jogi szakon 46%, az orvosin 59%, a bölcsészeti szakon 24- és a műegyetemen 59%. A A bölcsészeti karnál mutatkozó felette kedvezőtlen arány abban leli magyarázatát, hogy az ezen pályát választó ifjak nagy része szorult anyagi körülmények közt élvén, önfenntartás céljából gyakran kénytelen tanulmányait megszakítani, s nevelői vagy egyéb alkalmazást keresni.

Jogakadémia az országban 11 áll fenn, u. m. 6 királyi és róm. kath. érseki, Eger, Győr, Kassa, Nagyvárad, Pécs és Pozsony városokban, egy ágostai hitv. Eperjesen, négy helv. hitv. Debreczen, Kecskemét, M.-Sziget és Sárospatakon. Ezek hallgatóinak száma az utóbbi években fokozatos csökkenést mutat. A mult évi összes létszám 745 volt.

A *szakiskolák és szaktanfolyamok* főbb adatai a következők: Iparos tanoncok számára szervezett *alsó fokú ipariskola* 1890-ben 296 működött 53,408 növendékkel. Tíz év alatt a létszám több, mint megkétszereződött. E tanfolyamok fentartása 368.260 frt költséggel járt.

Ipari tanműhely 81 van, közülök önálló szervezettel bír 26, más iskolával kapcsolatos 55. A növendék-létszám pár év óta apadó irányt vett. Az utolsó évben 5.296 növendék járt ez ipari tanműhelyekbe. A faipar különböző ága taníttatik 26 tanműhelyben, vasipar 4-ben, agyagipar 1-ben (Mágocon), női ipar 41-ben, vegyes iparág 9-ben. A mult évi összes költség 100.450 forintra számíttatott.

Az ipari magasabb kiképzés szolgálatában a *budapesti állami középipariskola* és *technológiai iparmúzeum* áll. Abba a négy középiskolai osztály elvégzése után vétetnek fel a növendékek s a mult

évben a három évfolyamon 188-an voltak. Szervezve van az intézetnél az *építő-iparosok* téli tanfolyama s a *gőzgépezézők és gőzkazán-fűtők* esti tanfolyama.

A *kereskedő tanulók* oktatására 70 alsó foku kereskedelmi iskola áll fenn 4240 növendékkal, kiknek száma évről-évre növekedik.

Kereskedelmi középiskola (némelyik „akadémia“ czímmel) 27 van az országban 2637 tanulóval, mely létszám a három év előtti állapottal szemben 31% emelkedést mutat.

A ministeri jelentés gazdag tartalmát ezeken kívül a női keresk. tanfolyam-, a szülésznőket képző intézetek-, az országos mintarajziskola és rajztanárképző-, a m. kir. iparművészeti iskola, a festészeti mesteriskola-, a nők számára szervezett festészeti tanfolyam-, az országos üvegfestő intézet-, országos zene- és színművészeti akadémia-, a siketnémák, vakok, hülyék intézetének, árvaházaknak-, a magyar nemzeti múzeum-, országos képtár és történeti képesarnok-, iparművészeti múzeum-, a meteorologiai és földdelejjességi intézet-, a műemlékek és a képzőművészet ismertetése egészíti ki, melyek úgy külön-külön, mint a maguk összességében fényes bizonyítékai a magyar nemzeti élet föllendülésének s csupa leírásukban is bő táplálékot nyújtanak hazafias lelkesedésünknek. A ministeri jelentés már csak azért is megérdemelné, hogy minden közkönyvtárban helyet foglaljon s így a nagy közönségnek is könnyen hozzáférhetővé váljék.

KOZMA FERENCZ.

COMENIUS ÁMOS JÁNOSRÓL.

(1592—1671.)

A történelem tanusága szerint a nagy embereknek, az újítás és szabad gondolkozás úttörőinek eleitől fogva, életökben a sorsuk: félreértés és hálátlanság volt. De más felől azt is igazolja a történelem, hogy az igazi érdem, a nemes önfeláldozás, habár száz évek mulva is, mindig elismerésre és méltánylásra talál. Szép példa erre Comeniusnak, a hirneves tanférfiúnak viszontagságteljes élete. Háromszáz évnek kelle a semmiségbe merülni, a míg az egyetemes emberiséget érdeklő tanügyi reformjai, halhatatlan érdemei általános elismerésben részesültek. Születésének háromszáz évi fordulója alkalmából a tanügybarátok vetélkedtek az emlékünnepek rendezésében. Berlinben még a múlt évben társulat alakult, hogy emlékéit elveinek felelevenítése, terjesztése s összegyűjtött munkáinak különféle nyelvekre lefordítása által megörökítsék. Hazánkban is számos helyen tartottak Comenius-ünnepélyt, melyek között legkimagaslóbb volt a sáros-pataki, mint a hol a nagy iskolareformátor tényleg működött is. Azonfelül ez alkalomból több mű jelent meg, melyek az ő életét és eszméit részletesen és kimerítően ismertetik.

Comenius Á. János vagy Komensky, 1592 ben, mártius 28-án született Nivnitzben, Morvaországban. Szülői, kik a cseh-morva-testvérek felekezetéhez tartoztak, korán elhalván, önmagára volt utalva, s tanulmányait csak 16 éves korában kezdhette meg először Hernbornban (Nassau), hol nagy hatással volt a kiváló tehetségű és nagy szorgalmu ifjura Alstedt J. Henrik theologiai tanár; majd Heidelbergbe ment, hol theologiai tanulmányait befejezte. Ezután Németalföldön utazott. Később a morva-testvérek papnak választották Pre-rauban, hol mint predicator és tanító működött. Miután felszentelték, Fulnekbe ment lelkésznek s egyszersmind rector is volt az ottani iskolában (1616.). Ez időben utazta be Magyarországnak is egyes részeit. Sok érdemeiért a morva-testvérek püspököknek is megválasztották (1647.) s ő volt az utolsó püspöke a nevezett felekezetnek. Háromszor nősült. Az első feleségét s két gyermekét korán elvesztette. A második nejétől pedig öt gyermeke maradt. Irodalmi munkásságát, mely bámulatraméltó, 1616-ban kezdette meg. Műveinek számát, melyek inkább a paedagogia és theologia körébe tartoznak, életirói 90-nél többre teszik. Nevezetesebb művei: „*A világ labirintusa és sziv paradicsoma*“, mely magyar nyelven is megjelent 1805-ben,

Rimány István fordításában. E művében Comeniusnak vallásos nézeteit ismerjük meg s a társadalmi élet különböző változatait. „Pansophiae Prodromus (1630.). Janua linguarum reserata (1631.)“ E munkájával alapította meg hírnevét. Tizenkét európai nyelvre fordították le, s megjelent török-, arab- és persa nyelven is. Ezt követték: „Januae linguarum *Vestibulum*,¹⁾ *Atrium*, *Thesaurus*.“ „*Didactica Magna*“ (1628—1631.). Ez a legclassicusabb munkája, valódi philosophiai alapossággal irt neveléstan, melyben a módszer és utasítások és reformokon kívül az erkölcsi- és vallásos fejlesztést is tárgyalja. Tartalmából közöljük a következőket:

„A tanítás művészetének haszna. Az ember a legtökéletesebb teremtmény. Az embernek végcélját a földi életen túl kell keresnie. Ez az élet csak előkészület az örök életre. Az örök életre való előkészülésre három dolog szükséges, u. m. az önismeret, önuralom, s az isteniránti engedelmesség. És ezeknek, t. i. az önképzésnek, erénynek és vallásnak a csirája bennünk van. Ha az ember ember akar lenni, akkor mivelnie kell önmagát. És ez az önmivelés legkönnyebben a gyermekkorban eszközölhető. A gyermekeket pedig együtt kell tanítani, s ezért iskolára van szükség. Az eddigi iskolák nem feleltek meg feladataiknak. Az iskolákon javítani lehet; azokban szigorú rendet kell tartani. Az élet meghosszabbításának alapelvei. Miként lehet eredménnyel tanítani. A tanítás és tanulás könnyiségének alapelvei. A tudományok, művészetek, nyelvek, az erkölcsi nevelés és jámborságra való szoktatás módszere. Az iskolai fegyelem. Anyaiskola, népiskola, latin iskola, főiskolák és akadémiák terve. Egyetemes oktatási rend és módszer felállítása.“

Nevezetes az „*Orbis Sensualium Pictus*“ czimű műve, mely, hogy a nyelvtanítással kapcsolatos realis-oktatás annál sikeresebb legyen, képekkel van ellátva. Ez az *első képes* könyv a gyermekek számára. 1657-ben jelent meg Nürnbergben, s Magyarországon is több kiadást ért. Többi műveit mellőzve, térjünk vissza életrajzának a folytatásához. Miután a 30-éves háboruban II. Ferdinánd hadserege a fehérhegyi csatában Prága mellett, 1620-ban legyőzte a protestánsokat, az egy órai győzelemnek gázszos következményei lettek. Frigyes — a pütkösti király, birodalmi átokkal sújtva, menekült. Cseh-Morvaország és Szilézia a győző hatalmába került. Megkezdődött a boszu, a visszatörölés műve. Ferdinánd sajátkezüleg tépte szét a Rudolf által kiadott „Szabadság-levelet.“ — A felkelés előkelőbbjei verpadra kerültek. A protestánsokat lelkeszeikkel száműzték, templomaikat bezárták. E rémuralom alatt, mintegy 30,000 család költözött ki hazájából. A jezsuiták megkezdették üldözéseiket a protestánsok, különösen a cseh-morva felekezet ellen. *Fulnek* városa a

¹⁾ A *Vestibulumot* Brassai nagy nyelvészünk 1866-ban újból kiadta, s az előszóban azt mondja, hogy: „az igen jeles methodista Comenius *Vestibulumának* a hasznát és sikerét több mint kétszáz év tapasztalása bizonyította be, s ezért ajánlja a latin nyelv tanítóinak.“ Ez főiskolánkban több éven át használatban is volt.

lángok martaléka lett, s ezzel együtt a *Comenius* könyvtára is. Comenius 1621—1628-ig bujdosott. Ekkor hiveinek egy részével Lengyelországba, *Lissa* városába telepedett meg, hol a morvafelekezet iskolájában tanár lett. Az angol és svéd kormányoktól is kapott meghívást, hogy a tanrendszert reformálja. Comenius 1641-ben el is ment Angliába, de az akkori politikai zavarok miatt az angol parlament nem törődött a szándékolt nevelésügyi bizottság szervezésével, s így Comenius 1642-ben Svédországba ment, hol a hirneves minister Oxenstierna pensiót eszközölt ki számára, s Elbing városában 6 évet töltött, a svéd iskolák számára tankönyvek írásával foglalkozva. Később Lorántfi Zsuzsánna I. Rákóczy György fejedelem özvegye meghívta, hogy a sáros pataki Collegiumot ujja szervezze. Comenius e meghívást el is fogadta, s 1650-ben Sáros-Patakra ment, s reformmunkájának alap-elveit megírta. Ott adta ki több művei között a „*Praecepta Morum*“ erkölcsi szabályok értekezését.

Magyarországból ismét Lissába költözött, de annak lerombolása után, mikor könyvei s kéziratai megint megsemmisültek, s minden vagyonát elvesztette, Geer Lőrincz pártfogója meghívására Amsterdamba ment, hol folytonosan irodalmi munkássággal s előkelő családok gyermekeinek a nevelésével foglalkozott. Hányatott és zaklatott életét 1671-ben végezte be.

Mint theologusra nagy befolyással volt Bóhm Jakab (szül. 1575-ben), mystikus, theosophus. A „*Synopsis physicae ad Lumen Divinum Reformatae*“ czimű művében saját physikai elméletét adja elő, de a melyről azt mondják, hogy a Genesisből vette. Vallásos rajongó természeténél fogva hitt a jövendölésekben is. A „*Lux in tenebris*“ czimű művében kiadta: Kotterus, Dabricius és Poniatowska Christina visioit; miáltal a visiok e terjesztőinek támogatására szolgált. A „*Jelenések Könyvének*“ a magyarázatát is megkísérlette, s a millenium eljövételét 1672-re jósolta; sőt csodálatos és természetfeletti támogatást biztosított azoknak, kik tervbe vennék a pápai szék és a Habsburg dynastia megsemmisítését. Erre pedig legalkalmasabbak lennének: Cromwell Olivér, Gusztáv Adolf és Rákóczy György. XIV. Lajosnak is irt, s avval biztatta, hogy a világalalom az övé lesz, ha az Isten ellenségeit kiirtja.¹⁾ Leszámítva mysticus természetét, Comenius egy rendkívüli jellem, ki mintaképpül szolgálhat minden időben a kitartó munkásságban, türesemben s az egyetemes emberiség művelődésének az előmozdításában.

KOVÁCS JÁNOS.

1) Encyclopaedia — Britannica-Comeniusről.

A MAGYAR PANTHEON HALHATATLANJAI.

Örömmel értesítjük olvasóinkat arról az örvendetes eseményről, hogy az Ur 1891-ik esztendejében egyik hitbéli atyánkfia elérte azt a nagy tisztességet, hogy egyik akadémiái bizottság előtt, méreméretvén és elég alkalmatosnak találtatván, a m. tud. akadémia dísztermének keleti falán, valahol a galleriára jutott és ott Sztárai Mihály, Pekry Lőrinczné és Széchy Mária társaságában örök időkre megörökítettett.

Felvinczi György ez a boldog halandó, ugyanaz, ki 1674. táján toroczkói rector levén, később Kolozsvárra költözött és ki ez előtt kétszáz esztendővel I. Leopoldtól okleveles engedélyt nyert a végre, hogy „felvonásokra és jelenetekre osztott comico-tragikus darabokat és komédiákat adhasson elő, hozzá szegődött társaival, akár deák, akár magyar nyelven, Erdélyben és a hozzá kapcsolt tartományok mezővárosaiban, falvaiban, gyűlések és vásárok alkalmával; de tisztességesek legyenek s ne szennyes tréfákkal rakvák.“ S a kétszáz évvel ezelőtt megalakult első magyar színtársulat jellemzésére azt is megemlíti a királyi oklevél, hogy e vállalatból „némi nyereségske“ is ígérkezvén, annak segélyével mind adósságaikat leróvni, mind pedig magokat a szegénység hinárjából kiszabadítani törekedjenek.

Megérdemelte Felvinczi, hogy a magyar Pantheonba felvétesék. Bármily kopottan futotta is meg küzdelmes életét, mégis ő volt br. Podmaniczky Frigyesnek, gr. Zichy Géának, Evva Lajosnak és több más fényes nagyurainknak előde és úttörője: ő volt a nemzet első komédiása és első színigazgatója. Oly büszkén gondolhat az erdélyi magyar arra a kolozsvári házra, melynek a kinyúló tető alatti része Beöthy Zsoltként színpadul szolgált s a közönség az utczáról nézte a játékot, mint ma a Duna melletti metropolis boldog lakója az operaház fényben uszó csarnokaira gondol. A kicsiny makk magas sudárba szökkent. . . Csupán kétszáz esztendő választja el a nyomoruságos kezdetet a mai dicső eredménytől.

Megérdemelte, mondjuk, Felvinczi, hogy dísztermét az akadémia az ő igénytelen alakjával felékesítse; de azt már kevésbbé, hogy Széchy Máriával egy sorban adassék át a halhatatlanságnak.

Ugyan mivel szolgált reá Széchy Mária, hogy a magyar művelődés és irodalomtörténet nagy alakjai közé soroltassék? Azzal, hogy nagy tettet követett el, vagy az iskoláknak és irodalomnak hőkeblü pártfogója volt? Az erdélyi ügy s később a Wesselényi-

összeesküvés elárulása volt az ő legnagyobb tette. Az pedig a mesék sorába tartozik, mint Pauler kimutatta, hogy nagynevű költőjének egy falut odaajándékozott volna.

Mély megbotránkozással látjuk Listius baljóslatú alakját is a magyar irodalom halhatatlanjai között. Hogyan, hát a m. tud. akadémia tudós bizottságának nem jut eszébe, hogy br. Listius verses művei a Kohári fűzfaverseivel, Gyöngyösi János szörnyleoninusaival s Kovács József rímremekeivel egyenértékűek? Hát azt szintén eltévesztette a tudós bizottság szem elől, hogy a Mohácsi Veszedelem szerzője a magyar költői irodalom legsötétebb szennyfoltjaként, mint közönséges gyilkos s vérfertőző és pénzhamisító, osztrák vérpadon végezte életét? Valóban nem tudjuk a t. bizottságnak nem a legtapintatosabb eljárását bámuljuk-e inkább, vagy pedig a magyar irodalom történetében való járatlanságát.

Mert mire véljük azt a több, mint egyoldalú felfogást, hogy Mátyás király tudós környezetéből megörökítve látjuk Bonfinit, Galeottit, Janus Pannoniust, Cesinge (!) és Vitéz Jánost, sőt Ranzanust és Carbót is: Thuróczinak és Temesvári Pelbártnak ellenben, e korszak igaz magyar jeleseinek, híre-pora sincs. Mire véljük azt, hogy mindjárt e kép jobb oldalán egy későbbi kort jelképező csoportozat „Bakács Tamás, Apor és Beythe férfialakjaival“ alapján el van hibázva. Hol van Bakács neve feljegyezve nemzetünk irodalomtörténetében? Ki ez az Apor a XV. vagy a XVI-ik sz.-ban? És mit keres a m. tud. akadémia dísztermében Beythe is? . . . Ám, ha oda való volna is, nem méltóbb képviselője lenne-e a magyar kalvinizmusnak a törhetlen Mélius, vagy a tudós Szegedi Kis István, a kinek hiteles arczképét is bírjuk? S nem megférne mellettük Dávid Ferencz és Bornemisza Péter, az új theologiai irány legkiválóbb képviselői? . . .

Amott Apáczai Cserét és Szenczi Molnár Albertet pillantjuk meg a theologusok csoportjában: nem megérdemelt volna itt egy kis helyet Pécsi Simon, a klasszikus énekszerző, kinek költői műveit éppen most kiadásra gyűjti össze az akadémia és Bogáthi Fazekas Miklós, a zsolttárok első magyar lefordítója? Ugyanott Sylvester Jánost a t. bizottság Erdősinek nézi, a minek magát soha sem nevezte. „Erdősi“ mellett találjuk Dávid Jánost, a kinek nevét egyetlen irodalomtörténetünk sem ismeri.

Mátyás király tudósaitól balfelől a daliás Zrinyi körül a XVI—XVIII. sz. költői csoportosúlnak. Tinódi, Balassa, Gyöngyösi és Faludi mellett megakad szemünk Haller Jánoson, Rosnyain, Ilosvain és Rimain. Vajjon miért találjuk ez aprószenteket itt: bizony bajosan tudnók helyes okát adni. Haller Jánost egyetlen népies irata — az is csak olyan, a milyen fordítás — vitte be s Heltai, ki a legkedveltebb könyveket adta népünk kezébe, kimaradt. Rosnyai szintén idegen mezőn tallóz, s oly hatással volt nemzete irodalmára, hogy tudtunkkal a legujabb időkgig az egy Beöthy Zsolton kívül nem akadt olvasója. Rimai helyett Beniczki Péter vagy Rádai Pál, Ilosvai helyett Görgei Albert vagy Enyedi György, Argirus és Gismunda

költői, is éppen oly jól állhattak volna. Megjegyezzük, hogy Ilosvai verselése a leggyarlóbb kántori rímusok közül való, míg Enyedi műve mind fejlett technikája, mind pedig költői tartalmánál fogva kitűnik. Gismunda historiája a mult százév végéig tudtunkkal mintegy nyolcz kiadást ért. S ezen kívül Enyedi a külföldön is hatást keltő nagy theologiai munkát irt, mely a XVI. és XVII. sz. folyamán több kiadásban jelent meg, mint Pázmány Kalaúza s ritka tudományos beciséért Altdorfban és Wittenbergben sokan kézzel is leírták, csakhogy magoknak megszerezhezzék.

Mátyás király olaszai közül talán a legkisebbet is megörökitette volna a t. bizottság¹⁾, holott ez irány meddő volt, a nemzetre nem hatott. Annál inkább hatott Erdélyre Blandrata s az ő alakját hiába keressük az akadémia olaszai között. Kiválóan hatott nemzetünk művelődésére a híres Comenius is. Mindkettőnek hiteles arczképével birunk, nem törődik azzal a tudós bizottság. Nem törődik Dudics-csal sem, a ki a renaissance-kori műveltségnek honfitársaink közül egyedül képviselője Európa szemében. „Európa díszé, nemzetünk koronája“, „korának kora feletti tudósa“, valóban nem volt méltó arra, hogy bejusson a magyar Pantheon Listius és Ilosvai-féle alakjai közé!

Mit mondjunk aztán arra az egyoldalúságra, mely eltűri, hogy mind a három tendentiosus kath. történetírón (Forgács, Istvánfi, Verancsics) ott legeltesse az okólni vágyó közönség szemeit; ellenben a protestáns történetírók közül sem Benczédi Székely Istvánt a magyar világtörténelem, sem Heltait a nemzeti történetírás úttörőjét nem akarja észrevenni. Baranyai Decsi Jánost, Szamosközit, Bethlen Farkast és Bethlen Jánost nem is kell említenünk, kik akár Verancsics, akár Forgács helyét méltó díszszel betölthetnék.

Apáczai Csere és Károlyi Gáspár között Pázmány, Telegdy és Káldi tűnik szemünkbe: bizony felesleges e három közül az egyik. Pázmány és Káldi magukban is igen jól képviselték volna a kath. visszahatást: egyik a polemia, másik a szakirodalom terén alkotván maradandóbb becsü műveket. Ám ha ide is okvetetlen trifolium kellett: miért nem ültették melléjük Sámbar Mátyást, a mint a protestáns tudósokra nyelvét öltögeti? Listius sötét képe mellé kedvre derítőnek igen jól oda illett volna. S ha netalán Telegdiben a nagyszombati jezsuita nyomda felállítóját akarták ünnepelni: az erdélyi Heltai avagy Tóthfalusi Kis Miklós a magyar sajtót mennyivel méltóbban képviselhetnék volna?...

Sztárai megirta első iskolai drámánkat; jól tették, hogy oda állították Felvinczi mellé. De hát Karádit, az első magyar politikai szinmű íróját, minek hagyták el? Felvinczi mellé nem jobban oda illett volna? Nem jut eszébe az Akadémiának, hogy a magyar színiészet úttörőjének nem Sztárai, hanem Karádi az útmutatója?...

Karádinak nem jutott hely s nem jutott Bethlen Miklósnak,

¹⁾ Jellemző bizonyíték erre az, hogy Cesinge Jánost és Janus Pannoniust két különböző alaknak tünteti fel a hivatalos jegyzőkönyv. Ugyan mért nem állították melléjük harmadiknak a Csezmiczei János arczképét is?

Csereinek, Bod Péternek. Ám nagyobb ezeknél Listius, Ilosvai s a m. tud. akadémia többi obscurus jelese. Apáczai Cserét Pázmány mellé állítva találjuk. Az akadémia titkárának egy feltűnést keltő értekezése jut erről eszünkbe, kinek először jutott a dicsőség e két, egymástól mérhetetlen távolságban álló nagy tudóst összemérni. Hát a lutheranus Rotarides és Czvittinger, kik szintén oly nagyot akartak mint Apáczai, nem volt méltó a megörökítésre? Vagy ha ők nem, hát legalább a nagy Honter, vagy Bél Mátyás nem megvonulhatott volna szerényen a kálvinista Ikarus árnyékában?

Politikai nagyjaink közül Bethlen Gábort és II. Rákóczi Ferenczet találjuk ott. Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a XVI. százévnak művelődéstörténelmünkben legfontosabb korszakát II. János király kiemelkedő alakja intézi. Ő a különvált Erdélyben a nemzeti eszme megszilárdítója s ő a lelkiismereti szabadság első törvénybe iktatója. A különböző protestans felekezetek papjait és tanítóit atyai gonddal segíelyezi. Iskolákat állít s tudomány-egyetemet tervez, minek felállításában kora halála gátolja. Két nagy hatalomtól megvédi országát s országos gondjai közt a szabadelvű protestantismus felvirágoztatásával legtöbbet törődik. Hitvitákat tart. Azokban udvara nagyjaival együtt részt vesz. Sajtót állít s ő maga is könyvet ad ki. Vallásos énekeket szerez.... S a m. tud. akadémia nem tartja méltónak Pantheonját az utolsó választott magyar király nemes alakjával földszíteni!

Ám ha kimaradt a Janus Pannoniusok és Cesingék miatt a gondolat és lelkiismeret szabadságának lelkes védője, mért nem állították Bethlen Gábor mellé az ellenkező irány európai híru vezérét? A jezsuita atyák behozója, a szabad sajtó elnyomója, Lengyelország fölemelője s Erdély bukásának alapvetője, — a katolikus reactio fanatikus előharczosa: Báthori István nem méltán megérdemelte volna, hogy a magyar elme és magyar művelődés Olympusán Pázmány mellett, avagy Bethlen Gábor ellenében felmagasztaltassék?

A diszterem falfestményeit Lotz Károly jeles művésznök készítette. A falfestmények tárgyában kiküldött bizottság 1891. nov. 15-én vette át a bevezetett művet s a bizottság „csak őszinte elismeréssel adózhatik a kitünő művésznök, a ki feladatának magaslatán állva s a számba veendő adatokat, tényeket és óhajokat kellő figyelemben részesítve, ezen megszabású újabb művében a hazai irodalom történetének korábbi művéhez és önmagához méltó oly emléket emelt, melylyel az Akadémiának (!) beléje helyezett bizodalmanak (!) nézetünk szerint tökéletesen megfelelt s lelkiismeretes törekvésének (!) maradandó kielégítést eszközölő sikerével (szórol szóra így!) az Akadémia hálás elismerését kiérdemelte.“

Imígyen hangzik az ékes stílusú hivatalos jegyzőkönyv „jelenleg legkiválóbb műkritikusunk“ tollából. ¹⁾ Azt mindjárt is elgondolhattuk, hogy a lelkes művész maradandó alkotásra törekedvén, feladatának magaslatára emelkedett s kellő figyelemben részesíté a számba ve-

¹⁾ Lásd: *Akadémiai Értesítő*. 25. füzet. 1892. Január. 43—44. l.

endő tényeket, az adatokat szint' úgy, mint az óhajokat. A magyar művelődés bajnokainak tehát a tájékozatlanság színét magán viselő felületes csoportosításáért a felelőség súlya ugyan kit terhel?

Feltűnnek lelki szemeink előtt a m. tud. akadémia palotájának ürességtől kongó termei. Látjuk az egy-két számot tevő tagból kiküldött ad hoc bizottság verejtékes üléseit. A kath. és kálvinista érdekek összeegyeztetése forog szőnyegen. A halhatatlanok érdemeinek elősmerése közben minduntalan előtűnik a pártnézet, meg a felekezeti szempont. Végre megegyeznek 25 darab katolikus s félannyi kálvinista nagyságban. A felemás „Erdősit“ mindkét fél a magáéi közt számítja. Ekkor véletlen észéle jut valamelyiköknek a legmagyarabb felekezet. Hisz' az unitárius atyafiaknak is volnának a magyar irodalom és művelődés körül valamicsodás érdemeik! Ugyan hányat vegyenek be közülök az Akadémia örök halhatatlanjai közé?...

Könnyű a megoldás: a főrendi házban is csak egy hivatalos taggal vannak képviselve. Beöthy Zsolt előszámlálja azok neveit, kik az ő igazságos meggyőződése szerint ép' úgy megérdemelnék a bejuthatást, mint akármelyik igazhívó katolikus avagy kálvinista: II. János, Dudich, Blandrata, Sommer, Palaeolog, Franken és Erasmus, Dávid Ferencz, Heltai, Karádi, Basilius, Válaszuti és Enyedi György, Gyulai Pál, Valkai András, Bogáthi F. Miklós, Pécsi Simon, Felvinczi György és Szentábrahámi Lombárd Mihály. A t. bizottság elborzad a pogány hangzású nevek hallattára. Uram fia! Beythe, Ilosvai és Rosnyai-féle aprószentek nélkül is éppen annyit tesznek ki, mint a három milliós kálvinisták s Csezmiczei-Cesinge-Pannonius-féle hármás ikrek nélkül is majdnem fölérnek a hatalmas katolikusokkal. A felsorolt neveket meghintik előbb egy kis szentelt vízzel s János, Pál és Gusztáv-féle akadémikus keresztyény nevekre keresztelik; mert hisz' az unitárius keresztelés úgy sem ér semmit orthodox ritus szempontjából. Azután általános álmélkodásra kihúzzák közülök Felvinczi Jánost, alias Györgyöt, az első magyar szinigazgató és comico-tragikus szinműirót....

Az unitárius atyafiak *kevesen vannak*: meg lehetnek elégedve az *Akadémia* osztó igazságával. De mit szólnak a tudós bizottság méltányosságához a lutheránusok, kik közül a Petőfi- és Kossuth-féle törpe epigonok tudvalevőleg még életökben sem jutnak be a tudományos akadémiába; nem hogy holtuk után a XVI—XVIII-ik sz.-ból bár egyetlenegy közülök a magyar Pantheonba bejuthatott volna.

Drs.

PAGET JÁNOS

1808. † 1892. április 10

Paget János f. évi ápr. 10-én gyéresi birtokán jobb létre szenderült. Benne az egyház és a hon egyik legjelesebb fiát vesztette el. Angliában ringatták bölcsőjét, de ama hosszú élet legnagyobb részét, melylyel őt az isteni gondviselés megajándékozta, hazánkban élte le. Szíve hozta Magyarországra, a báró Wesselényi Polixenával, e nagy-miveltségű nővel kötött házassága, mely szövetség nemcsak a családi, hanem a társadalmi, a közéletre nézve is a legáldáshozóbb lett.

Magyarország akkor élte föllendülése korát közgazdaságilag is, mikor ő hazánkban letelepedett; gróf Széchenyi István eszméi akkor vetnek hullámokat. E közgazdasági mozgalmak éppen az ő számára valók voltak, melyekben otthon találja magát, s a melyekhez nem csak hogy csatlakozik, hanem az erdélyi részben létrejött minden ilyenmű intézmény megalkotásában vezérszerepet visz. Nagy hasznára volt új hazájának ama művével is, melyet „Hungary and Transylvania“ czim alatt irt, hogy Magyarország iránt Angliában érdeklődést és rokonszenvet ébresztszen.

Mint egy szabad nagy nemzetnek szülötte, a magyar szabadságharcz diadal-harsonáit lelkesülő örömmel visszhangozza, mind karddal, mind tollal szolgálva a szent ügynek; mely szellem lelkesíti korán elhunyt nagyreményű fiát is, ki a szabadságért Olaszországban Garibaldi hős legioiban küzdött.

És a mi életének egyik legmaradandóbb emléke: a magyar unitárius egyháznak az elnyomatás idején, az ötvenes évek nehéz körülményeiben az angol hitrokonoktól szerzett segély és annak a testvéries viszonynak létrehozása, mely ma mindkét részről oly melegen ápoltatik, s melyért oly méltóan tette le sirjára a magyar unitáriusok püspöke az elismerés koszorúját.

Paget neve a magyar hazafiak és a magyar unitáriusok emlékezetében, mint egyike a legtiszteltebb neveknek, fog élni.

PÉTERFI D.

L A T I N M O N D A T O K,

MAGYAR ÉRTELMEZÉSSSEL.

Quid puer asvescit, senior dimittere nequit.

Uj töredékeny edény ízzét meg tartja cserepig.
Gyermeki játszi szokás sirba kíséri hívét,
Mit lát, s hall az apától szint' az édes anyától,
Minta gyanánt lebeg az nyilt szive lelke előtt.

*

Exercitium facit virum.

Gyermekből, ha az ur nő fel, s nem az ember előre
Elmecsevészhet az ur, s férfierőre se jut.
Ámde ha jó nevelés mellett a gyakorlat erélyes,
Bátran, férfiasan célhoz előre halad.

*

Vicem pro vice, reddam tibi chare amice!

Hiv szivből szivhez hol jön a szó, szent a barátság,
Ám de takart gyűlölet megtöri szent kötelét!

*

Quod sapit nutrit.

Izlej kellemesen tápszert, mely izgat, erősít,
Testedet így tápláld, s lelked örömré hevül.

*

Fertilior seges est vicinorum semper in agro,
Vicinumque pecus grandius uber habet. —

Míg nem szűnsz meg irigyleni szomszédod' nyereményét
Hogyha serény kezei többre mehetnek elő?!
Szomjuzik ott az irigy, hol nyugtot élvez a' munkás,
Mert mívelt mezeje bőv aratásra mutat,
Barmai kész szolgák mindig munkára, s adóznak
Önként és bővön tejjel az ételekért, —
Ne haragudj szomszéd, hogy lomhán nem heverészek,
Tedd te is ezt igazán, s nincs irigyelni valód.

*

Fur major furem deludit saepe minorem.

Ugy menekül gyakran a nagyobb tolvaj rabigától,
Hogy kisebb rokonát dobja fel áldozatul.

*

Quid valet aspectus, si non conceditur usus. —

Csillagod ott sugárzik a kék ég boltozatán fenn,
Hol a remény, szerelem sziveket éltető fény. —
Zugsz, panaszolsz és sirsz, és mégsem gondolod azt meg :
Élvezetes haszonig küzdelem utja vezet. —

*

Eheu quam nigra es! dicebat cacabus ollae.

Hogy mersz még te velem versengzeni? rut szerecsenfaj!
Ézt a' sötét üsttől hallja a' szürke fazék.
Igy a szerény jellem gyakran a' büszke kedélytől
Méltatlan viseli 's túri a' szemrevetést.

*

Principiis obsta, sero medicina paratur.

Nitimur in vetitum, semper cupimusque negata. —

Rontsd meg a rossz ösztönt természeti zsenge korában,
Hogy majd vén korban vész' kebelébe ne juss. —
Mert az erény ellen küzd mindig a ferde kívánság,
És a gonosz akarat arra siet, mi tilos.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

A Dániel-Album, Dr. Vajda Emil szerkesztésében megjelent. Id. Dániel Gábor egyh. főgondnok főispánságának emlékeit foglalja magában, melyek a történelemkedvelőket különösen érdekelhetik. Az Album ezenkívül sok tartalmas emléksort is közöl s két képpel van díszítve. A csinos kiállítású munka diszkiadásban 1 frt, rendes kiadásban 60 kr. s még néhány példányban a szerkesztőnél kapható.

A protestáns patens és a sajtó. Irta: Ballagi Géza. Budapest, 1892.

Ez a czíme annak a 106 lapra terjedő füzetnek, mely a Protestáns Szemle I. és II. füzeteiből különlenyomatban is megjelent s melyben az író az 1859-iki felségi nyílt parancsot és e kor sajtóját tárgyalja alaposzággal és tárgyilagosszággal.

A munka első része a patenssel foglalkozik, melynek ötvennyolcz paragraphusát két csoportra osztja. „Az egyik csoportba tartoznak az előnyök, melyek ismét vagy értéktelenek, vagy az előző törvényeken alapulnak s így egyszerűen csak a törvényes alapra való visszatérés következményei levén, tulajdonképpen engedményeknek nem tekinthetők, vagy végre csalétekül szolgálnak, hogy az érdekletteket levegyék a lábukról. A másik csoport egy tükör, melyből a rendőr-állam képe a maga undorító mivoltában verődik vissza.“ Voltak többen, különösen a lutheranusok között, kik e mézesnek tetsző királyi parancsban a felség atyai szeretetének világcs jeleit látták, de voltak még többen, kik annak végrehajtását mindenképpen megakadályozni igyekeztek. E tekintetben különösen kitűntek: Ballagi M., Székács J., Török P. és Révész I., kik, a mennyire a körülmények engedték, a sajtó útján közszellemet teremtettek.

A második rész a sajtóval foglalkozik, melyre ismét nehéz bilincsek tétek s a melyben semmi nemzeti szellemnek nyilatkozni nem volt szabad. Ismerjük a nemzeti sajtó állapotát e korból, s e munka meggyőz, hogy az egyházi sajtó sem volt kivétel. A ki e füzetet elolvassa, hű képet nyer az ötvenes évekről a protestáns egyház állásáról. A történelmi ismeret és hűség mellett értelmes és jó magyaros irálya is melegen ajánlja a füzetet. Ára 80 kr.

Az Athenium kézi Lexikonának 11. és 12-ik füzetei is megjelentek. Az előbbiekhöz hasonló alaposzággal és lelkiismeretességgel van földolgozva az E—Faragott kő közti anyag. Azonban nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Enyedi György unitár. püspök és kora egyik legkitűnőbb theologusa kikerülte a szerkesztő figyelmét. Különböen a mű ügy folytatódik, hogy az iránta táplált jó remények teljesülni fognak. Ujabbán ajánljuk olvasóink figyelmébe.

Ötven év a róm. kath. egyházban. Irta Chiniqy Károly amerikai pap, ford. Révész Mihály. E könyv Amerikában 45 kiadást ért. Tanulságos egy munka, melyet ismerni főleg lelkészeknek szükséges. Ugyanezen szerzőtől megjelent magyarul „A pap, a nő és a gyóntatószék“ czimű munka is. A mű ára 1 frt 10 kr. Kiadta Karczagon Szödi S. könyvkiadó.

Mennyi leges elemzés normál oldalok alatt Dr. Nyiredy Géza unitárius főisk. tanár egy igen hasznos tudományos munkát írt vegytan hallgatók és gyógyszerészek számára. A munka beosztásánál szem előtt tartotta azt a rendszert, mely a kolozsvári vegytani intézetben érvényesül s tekintettel volt a magyar gyógyszerkönyvre. Főiskolánk ifju tanárának tudományos munkásságához gratulálunk.

KULONFÉLÉK.

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister közelebbről egy üdvös rendeletet bocsátott ki, mely szerint az 1892—93-dik tanév kezdetével a tanítóképző intézetekben a különböző vallásfelekezetek egyházi énekei is taníttatni fognak, mivel a néptanítók nagyrészének kántori teendőket kell végezniök. És hogy ez intézkedésének minél nagyobb sikere legyen, felhívja az egyházi főhatóságokat, hogy a képezdei növendékeknek az istentiszteletek alkalmával az egyházi szertartásokban való segédkezést engedjék meg. Mi csak örömmel fogadjuk a Nagyméltóságú Minister urnak e valójában czélszerű intézkedését. Egyh. K. Tanácsunk meghatározta, hogy készséggel nyújt alkalmat e cél megvalósítására.

A magyarországi ev. ref. egyház egyetemes zsinata 1891. dec. 5-én megnyilott első, és 1892. márt. 8-án megkezdett második ülészakán átvizsgálta s néhány pontban lényegesen is módosította a debreczeni zsinaton törvénybe iktatott alkotmányát. Novemberben tartandó harmadik ülészakára az egyházkerületek által beterjesztett elvi fontosságú indítványokon kívül csak az iskolaügy törvénybe foglalása maradt. Kiválóbb jelentőségű határozatai a lefolyt két ülészakának a népesebb egyházaknak meghatározott arány szerint több szavazattal felruházása a presbyteriumok által történő választások alkalmára; az egyházi bíróságok hatáskörének a fegyelmi ügyeken kívül a közigazgatási ügyekre való kiterjesztése; a lelkészválasztásoknál a kijelölés eltörlése és a pályázat nélkül, vagyis egyenes meghívás által való választásnak is megengedése; annak kimondása, hogy a konventi képviselők ezután mindenütt a kerületi gyűléseken, viszont a zsinati képviselők jövőre Erdélyben is a presbyteriumok által választassanak; végül egy protestáns tanárképző intézetnek Debreczenben s egy egyetemes jellegű ref. theologiai facultásnak Kolozsvárt való létesítése, illetve ennek lehetővé tételére és tervzet elkészítésére egy bizottság kiküldése. A debreczeni tanárképző intézetre, e határozat meghozatala után, Szász Domokos, erdélyi püspök 500 frt, gr. Dégenfeld József, az alsószabolcs hajdui egyházmegye gondnoka pedig 300 frt. alapítványt tett.

A hunyadmegyei (déval) unitárius leányegyházban ápr. hónapban tartott közgyűlésen a kebli tanács újra alakíttatván, megválasztottak: gondnoknak: *K. Sándor József*; pénztárnoknak: Radó János; jegyzőnek: Szinte Gábor; kebli tanácsosoknak: *K. Sándor Lajos*, *Konez Gyula*, *Egyed Mózes*, *Kibédi Lajos*, *Szentiványi Gábor*, *Szentirmay Alajos*, *Veres József*. A leányegyház husvét másodnapján urvaesorával összekötött istentiszteletet tartott, mely alkalommal Péterfi Dénes pap afiát és a Kebli Tanács több tagját Szentiványi Gábor és neje Maros-Solymoson látták szivesen ebédre.

Egy hires kántor. Domboi Székely János 1677. sept. lett a kolozsvári collegiumban tógás diák. 1680. április 1-én iklódi Tholdalagy András unitárius főurhoz ment kántornak, orgona és hárfajátszó mesternek. E művészete valamint szép éneke által annyira megnyerte patronusa tetszését, hogy ez nemességet szerzett neki; a czimer-levelet Apafy Mihály 1684. mart. 4-én állította ki Fogarasban. A czimert közli és leírja dr. Szendrei János az Archaeologiai Értesítő f. 1892. évi ápr. számában 142. l. Ezen az orgona előtt áll maga Székely János. „Ruházata hosszú, térdén alól érő lilaszín mente v. dohnány, mely körös-körül szürke prémmel van szegélyezve, nadrága sötétszürke, csizmája fekete magyar csizma. Feje fedetlen. Kezével az orgonán játszik és énekelni látszik. Az orgona tulsó oldalán a harangozó a fujtatót huzza.“

Ez adatból kitűnik, hogy milyen volt egy mester ünnepi öltözete s hogy unitárius templomban is volt már a 17-ik százban is orgona.

Kőváry László áldozat-kész isk. felügyelő gondnok a „tanári nyugdíj“ növelésére 100 frotot adományozott amaz összejövetel emlékéül, melyet az 1841-ben végzett osztálytársaival 1890. september 1-én tartottak.

Katholikus hit. Egy angol katolikus püspök nem régen Japánba utazott, hol éppen tanúja volt egy borzasztó földrengésnek. Haza jöven, leírta e földrengést s a többek közt így ír: „Bizonyosan Isten kormányozta e földrengést az ő ígéje terjesztéseért, mivel a Buddha követői, az ők templomukba szaladtak abban a reményben, hogy a Buddha képe megvédi őket; de a templom összeomlott, sokan ott vesztették életüket és ez nagy mértékben megingatta hitöket.“ Vajjon mit mondott volna e püspök, ha egy buddhista így nyilatkozott volna a lissaboni földrengés után, midőn ez a physikai hatalom a keresztényeknek sem kedvezett? . . .

A budapesti unitárius egyh. község értesítője 1891-ről. Szerk. Derzsi Károly. A gondosan összeállított kimutatás szerint a budapesti ekkla lelkési és más alapjai együtt: 29557 frt 71 kr. Évi bevétel:

4984 forint 26 kr., kiadás: 4148 forint 23 kr. Lelkek száma: 1095, melyből mintegy 450 budapesti. — A hódmező-vásárhelyi I. egyház vagyona 6042 forint 49 kr., léleksz. 527. Orosházi fiók egyház 136 forint 44 kr., I. sz. 97. Mezőberény v. 2500 forint., I. sz. 152. Polgárdii v. 646 forint 85 kr., I. sz. 264. Vilonya v. 159 forint 89 kr., I. sz. 61. Magyar-Lád I. sz. 44.

Homoródkarácsonfalvi Kovács Ferencz, nyugalmazott korondi pap, a folyó év elején, szélhűdésből támadott négy évi fekvő betegség után meghalt Alsósímfalván, hol élete utolsó idejét meglehetősen elhagyatottságban töltötte. A néhai nem magaslott ki, de a kötelességteljesítésben akárhányaknak, kik pedig szeretnek sokat beszéltetni magukról s nagy garral hirdetik kicsinyes tényeiket, példányképe lehetne. Annyi ideig szolgálta anyaszentegyházát odaadó hűséggel s példás becsületességgel, a mennyi akárhányaknak egy életidő gyanánt is elégséges volna s hozzá még olyan egyházban legnagyobbbrészt, a hol a lélekszám s ebből folyó kötelesség bőven meg volt, de híveinek általában szegényes volta miatt bizony a jutalom nem volt valami busás.

Kovács Ferencz H.-Karácsonfalván 1800-ban egyszerű székely szülőkötől született s már 22 éves korában, tanulmányait Sz.-Keresztúron és Kolozsvártt bevégezve, egyházi szolgálatban találjuk, mint tarcsafalvi mestert. Öt évi itten folytatott mesteri szolgálata után Gagya vitetett papnak, hol szintén 9 évig szolgált, az urnak igáját gyönyörűséggel hordozván. Innen 1836-ban Korondra ment papnak s ott mint tényleges pap 1874-ig, tehát 38 évig folytatta kedvelt hivatalát; és így egyházi szolgálatban tényleg 52 esztendőt töltött. 1874-ben egy harmad kepe élvezete mellett nyugalomba vonult, de azért minden lehető alkalmal teljesítette a papi szolgálatot a legnagyobb készséggel. Keméndi Anna asszonynyal a jobb időkben egy kis vagyont gyűjtögetett volt; de ezt felemésztette a szolgálaton és fizetésen kívüli állapot, meg a hosszas betegség. Méltó volna tehát, hogy özvegyéről se feledkezzék meg az egyház annak, ki egész életét s munkabíró napjait, mint hű vitéze az egyháznak, egyházi szolgálatra szentelte.

Az elhunyt hű öreget Németh István alsósímfalvi pap temette el s porai a kiskadácsi családi sírkertben pihennek. Legyen csendes nyugalma! Hű volt, a szó valódi értelmében, hű volt a kevesen s hiszem, többre bizatik az Istennek országában! — *i. - n.*

Pál Mózes, nyugalmazott szováthi lelkész f. é. mart. 28-án hunyt el Vargyason, 72 éves korában. A megboldogult hív szolgálja volt egyházunknak s hű fia hazánkknak. A szabadságharcot mint magyar honvédtűzér szolgálta végig. A forradalom lezajlása után Székely-Keresztur

papi állomására ki volt ugyan nevezve, de az üldözések elől bujdokolva, állomását nem foglalhatta el. Később a szováthi unitár. egyházközség papjává lett. Itt 37 évet szolgált hűséggel és sok eredménnyel; mint pap és lelkes hazafi folyton a magyarság ügyéért buzgott. Ezelőtt két évvel nyugalomba lépven, vejénél Kisgyörgy Sándor vargyasi papnál vonult meg s itt halt el végelgyengülésben. Temetése nagy részvét mellett márt. 30-án ment végbe. A temetési szertartást Ajtay János homoród-almási lelkész végezte, méltóan emlékezve meg az elhunytól, mint hív emberéről a családnak, hazának és egyháznak, Halálát hű özvegye Gothárd Krisztina, két leánya, vői s több unokája gyászolják. Legyen áldott az igaznak emlékezete!! (.....s.)

Budenz József tudós akadémiai tag és budapesti egyetemi tanár ápr. 16-án elhalálozott. Nagy Lajos kolozsvári unitárius főisk. tanárral kezdődött az az ismeretség Göttingában, melynél fogva e külföldi tudós a magyar nyelvet mind inkább megszerette és később hazánkba jött.

Gyász hírek: *Paget János*, gyéresi földbirtokos, a II. oszt. vaskorona- és a francia becsületrend tulajdonosa f. évi ápr. 10 † 84-ik évében. Fennebb külön nekrológ szól róla. Később életrajzát is adni fogjuk. Unokája *Paget Ilona*, Széki Gróf Teleki Lászlóné, unokaöccse: *Paget Oliver* szókefalvi birtokos. — *Iszlai Márton* tanító és karnagyot váratlan csapás érte, két kis leányuk: Berta és Erzsi egymás után történt hirtelen elhalálózásában.

Építaphium. Anyósom: Nagy Józsefné, Szöcs Ráchel sirkövére:

Jó anya, hű feleség, a kit e sír rejt kebelében:

A kegyelet viraszt porhüledéke felett.

Oh, ne sirassátok nagy bűba merülve a jó nőt:

Munkás élet után édes a megpihenés.

A hű férj emelé az oszlopot sirja felébe:

Szent emléke jelül tört szive romjainak... *Rédiger Géza.*

Pályázat. Az államilag segélyezett kolozsvári unitárius főgymnáziumhoz a jövő tanév kezdetével beállítandó latin-magyar nyelvi tan-székre pályázat hirdettetik. Javadalom: 1000 frt fizetés; 300 frt lakás pénz, esetleg természetben levő lakás. A kinevezendő rendes tanár egyelőre két évi próbaidőre alkalmaztatik 800 frt fizetés, 150 frt lakpénzzel, kivéve azt az esetet, ha már is rendes tanár volt. Az unitárius vallású pályázók vallásukat s tanári képesítésüket, igazoló bizonyítványokkal felszerelve s a vallás- és közoktatásügyi minister urhoz czimzett folyamodványukat f. é. jun. 1-ig. Unitárius püspök Főt. Ferencz József urhoz küldjék Kolozsvárra. — Az Unitáriusok E. K. Tanácsnak Kolozsvárt 1892-ben márt. 20-án tartott üléséből. Ferencz József püspök, Kovács János h. tanügyi jegyző.

AMERIKAI ALAPÍTVÁNY.

(*Channing tanári szék-alap.*)

Folyó évi ápril 7-én tartott E. K. Tanács ülésében Főt. Ferencz József püspök ur egy 4.383 dollárról szóló utalványt (10.600 frt) jelentett be, mely összeget az Amerikai Unitárius Társulat titkára Tiszt. Grindall Reynold ur küldött Bostonból. Ez összeg ama felolasások utján gyült, melyet Kovács János tanár, mint az amerikai unitáriusok, s más szabadelvü keresztények nemzeti konferentiájára küldött képviselő, félévi ott tartózkodása alatt (1882—1883) tartott. Az alap az Amerikai Unitárius Társulat gondozása alatt a „Kidderés Peabody“-bankban kamatozott, s most a főtisztelendő püspök ur utánjárására és felkérésére elküldetett.

Az E. K. Tanács örömmel vette tudomásul e jelentést s az amerikaiak kikötéséhez képest meghatározta, hogy a kolozsvári főiskolánknál a „Channing“ nevére felállítandó tanári szék javára tovább kamatoztassék s a titkárnak köszönőirat küldését s egyuttal Kovács János tanárnak ujabban is elismerését mondotta ki.

Hadd legyenek itt külön lapon megörökítve ama városok és adakozók nevei, hol és a kiktől az alapítvány gyült: *Providence*, hol a Richmond-család s még mások a „Richmond Anna“-alapot egészítették ki. *Montreül, Canada*, *Molson J.* 100 dollár, *Stephens G. W.* 100 dollár, *Buffalo* 135 dollár, *St. Louise* 150 dol., *Baltimor* 180 dol., *Cleveland* 70 dol., *Philadelphia* 100 dol. (Dr. Furness eklézsiajában). *New-Yorkban*, *Collyer Róbert* eklézsiajában 100 dollár, *Brooklynban* Dr. *Putnam* eklézsiaja 300 dol., *Salemben* North Society 250 dol., *Cambridgen* a *First Parish* eklézsia 160 dol., *Miltonban* 10 dol., *Somervilleben* 20 dol., *North-Eastonban* *Ames O. A.* 100 dol., *Ames Fred.* 300 dol., *Ames Olivérné* s leánya *Helén* 600 dol., összesen *Nort-Eastonban* = 1.000 dol. *Bostonban* a *Dr. Herford-Brook Arlington* eklézsiaja 300 dol., *Dr. Ellis Rufus First Church* eklézsiaja (Boston) 228 dol., *Wolcott Huntington* asszony *Bostonban* 100 dol., *Medfordban* *Stearns Mária* asszony 50 d., *Hunt* asszony 5 dol. Egy jó barát 10 dol., *Sonneschein* magyar rabbi *St.-Louisban* 5 dol. Ezeken kívül még adakoztak *Detroit-Chicago*, *Madison*, *Cincinnati*, *Meadville*, *Washington*, *New-Port*, *Lowell* városokban.

ARANYKÖNYV.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPÍTENDŐ TEMPLOMRA.

(II. közlemény.)

19. Varga Dénes Tordáról, 5 frt.

20. Iszlai Márton gy. ivén Kolozsvár: Iszlai Márton 3 frt. Domokos Árpád 2 frt 20 kr. Együtt 5 frt 20 kr.

21. Májai Gábor gy. ivén Szent-Gerliczén: Májai Gábor 1 frt. Májainé 20 kr. Májai Ilona, Juliska, Mariska 10—10 kr. Benke Mihályné 10 kr. Gál Károly 1 frt. Kuti Abel 60 kr. Jakab József, Gál Gyula, Gál Ferencz 50—50 kr. Iszlai János 30 kr. Kuti Albert 25 kr. Káli Nagy István, Cseh Tamás, Kuti Márton, Iszlai Albert, Gál Mihály, Gál Gábor, Gál Gáborné, Gál Áron, Iszlai Dénes 20—20 kr.; együtt 7 frt 5 kr.

22. Incze Lajos gy. ivén Ákosfalván: Incze Lajos 20 frt. Ákosfalvi I. egyház 5 frt; együtt 25 frt.

23. Özv. Koronka Antalné Kolozsvár, 5 frt (öt évig).

24. Tóth Vilmos gy. ivén Szt. Ábrahám: Zöld Adámné 2 frt. Fekete Benjámín, Lőrinczi Dénes, Lőrinczi Mihály, László Domokos 1—1 frt. Kornis József 60 kr. Lőrinczi Domokos, Mátéfi András, Fekete József, Keresztély Márton, Lőrinczi Mózes, Agh Mihály, id. Lőrinczi Péter, Koronka György, Mátéfi Dénes, id. Buzogány János, Buzogány Mihály, Gagyí Mózes, id. Nagy S. Mózes, Mátéfi Ferencz, László Zsigmond, Koronka Elek, Kereső Sándor, ifj. László József, László János, Bodó János, Oláh István, ifj. Bodó Péter, D. Nagy János 50—50 kr. ifj. Lőrinczi Péter, Agh József 40—40 kr. Mátéfi József, Fekete Miklós, Koronka Péter, Nagy Sándor, Mátéfi Áron 30—30 kr. Mátéfi Lajos 25 kr. ifj. László András 23 kr. Jákob András, Fekete Mózes, László Sándorné, Fekete János, Dánha Mózes, Fekete György 20—20 kr. A községi iskola növendékei 62 kr; együtt 22 frt 70 kr.

25. Zoltán Miklós gy. ivén Héviz: Zoltán Miklós 50 kr. Kolcsár János alsó, Péter János, Kádár gy. Mihály, Kádár Ferencz, Imre János, Ugrai Márton, Révész Márton 20—20 kr. Kádár András, Révész István, Kádár R. András, Kádár F. András 10—10 kr; együtt 2 frt 30 kr.

26. Nagy Sándor és Incze István gy. ivén Kilyén: Incze István, Székely György 1—1 frt; Incze Ferencz, Szilágyi Ferencz, Szabó Mihály, Pap György, 50—50 kr. Veres Pál, Szilágyi András, Zsigmond András, Czakó Dávidné 40—40 kr. Nagy Sándor, Ráduj Lajos, Péterfi Lajosné, Molnár András, Czakó Ferencz 20—20 kr. (Molnár András ígért még 1897. végéig 10 kr.) Mihály József, Kovács András, Jancsó Zsuzsa, Donát Ferencz, Fazakas György 10—10 kr. Fazakas András 8 kr; együtt 7 frt 18 kr.

27. Mátyás József gy. Ivén Dombó: Kisgyörgy József, Miklós Sámuel 1—1 frt. Az egyháztalálkozó töröküzében 7 frt 81 kr; együtt 9 frt 81 kr.

28. Útő Lajos gy. ivén Dombó: Székely György 5 frt. ifj. Székely István, id. Miklós Samu, Miklós József Samu, Székely Sámuel 1—1 frt. id. Márkus Márton, Útő Lajos 50—50 kr; együtt 10 frt.

29. József Dénes gy. ivén Dombó: József Dénes, Miklós György, György 1—1 frt. Márkus Mihály 60 kr. Bordi József, Székely Márton, Csiki József, Miklós Mihály, Miklós Dávid Jánosé 50—50 kr. Csiki György, Hunyadi János, Hunyadi Mihály, Hunyadi András 40—40 kr. Mátyás Miklós 30 kr; együtt 7 frt.

30. Derzsi Károly gy. ivén Budapest: budapesti ekkla. 30 frt. Derzsi Károly 15 frt. Dr. Székely Ferencz 5 frt; együtt *50 frt.*

31. Csegezi ekklézsia *10 frt.*

32. Kőváry László gy. ivén Kolozsvár: kiségitő takarékpénztár 15 frt. Kőváry László 15 frt; együtt *30 frt.*

33. Létay Domokos, Kovács István, Balla Tamás, Zsigmond József. Csongvai Samu, Balázs József, Balázs Dani és Gombos András gy. ivén Sinfalváról: Dindár István és neje Zathureczki Mari 5—5 frt. Létay Domokos és neje 8 frt. Kovács István 1 frt. Szolga János és neje 80 kr. Zsigmond Ferencz 73 kr. Molnár Sándor 70 kr. Lőrincz Ferencz (plébános) 50 kr. Szolga Sándor, Zsigmond József, ifj. Pap János 40—40 kr. Radó Mózes, Radó Miklós 38—38 kr. Konecz József, Balázs Dániel, Balázs József, Bencze Sámuel, Csongvai Sámuel, Fodor Albert, Balla Tamás, Balla Domokos, Fodor Dénes, ifj. Balla Mihály, id. Balla Mihály, Balla Ferencz, Balla Lőrincz, Csoma Imre, özv. Balla Mózesné, Bencze András, Lőrincz Kosztán, Pálfi János, ifj. Kolozsi Zsigmond, Pécci Mihály, Gyulai Sámuel és neje, Lőrincz Simon, Balázs István, ifj. Barla Lőrincz, Márton Lőrincz, id. Barla Lőrincz, Barla Dénes, Fodor Sámuel, Miszhián Jónás, Koptyil Sándor, Barla Ferencz, ifj. Barla Ferencz, Bencze János, Szabó Lőrincz, Kolozsi Lőrincz, Bukur Sándor. id. Kolozsi Zsigmond, Finta András, Gázsa Sándor g. k. l. 35—35 kr. Gázsa Ján. s 25 kr. Balla Sámuel, Koptyil Vaszi, Goldstein Lajos, Vonka Jovanás, Gálfy Zsigmond, Szolga Ágnes, Svarcz Eliz, Kovács Ida 20—20 kr. Hajdu Miklós, Szolga Lőrincz, Kardos András, Szilágyi Mózes 18—18 kr. Szolga Tamás, Szolga József, Fülöp András 17—17 kr. Keserü József, Kolozsi Márton, Balázs Ferencz 14—14 kr. Dregán János 11 kr. Pálfi Sámuel, Szathmári Ferencz, Hajdu Jánosné, Lakatos Ádám, Dregán Vasziné, Szöllösi Miklós, Márton Mózes, Szilágyi Sámuel, Pálfi Zsigmond, Zsigmond Lőrincz, 10—10 kr. Kardos Sámuel, Csoma Zsigmond, Huszti János, Nagy Dénes 7—7 kr. Toth József 6 kr. Szathmári Róza 5 kr. Balázs Sándor, Kolozsi Dávid, Pap, Simon 4—4 kr. Pap Tanászi, Szathmári Márton, Szöllösi Márton 3—3 kr. Balázs Zsuzsa 2 kr; együtt *42 frt 57 kr.*

34. B.-Kőröspatakról: Csécs Sándor 20 kr. Csiki Mózes 10 kr. Többen gabonában 1 frt 20 kr; együtt *1 frt 50 kr.*

35. Nagy Benedek gy. ivén B. Kőröspatakról: Nagy Benedek 50 kr. Nagy Benedekné 20 kr. Nagy Róza, Anna, Dénes, Albert 5—5 kr. Nagy Margit, Berta 3—3 kr; együtt *96 kr.*

36. Darkó Lajos gy. ivén Szt.-Miklóson: Darkó Lajos és neje 50 kr. Lukácsi János 20 kr. Vári István, Lukácsi Mihály, ifj. Farkas Ferencz, Farkas József, Szentannai Dániel, Sófálvi Dénes, Sófálvi Mihály, id. Farkas Ferencz, Lukácsi Mózes, Molnár Mihály 10—10 kr. Sófálvi Dénesné 5 kr; együtt *1 frt 75 kr.*

37. Malatinszky György gy. ivén Atkáról: Malatinszky György 5 frt. Malatinszky Antalné, Puhly Miklósné, Fölinger F., Kiszely E., Kiszely Géza, Gosztonyi Béla, Fáy József 1—1 frt. N. N. 50 kr; együtt *12 frt 50 kr.*

38. Gombos Sámuel gy. ivén Sz.-Keresztur: Dr. Novák és Lengyel József 5 frt. Gombos Sámuel 1 frt; együtt *6 frt.*

39. Bölöni Mihály gy. ivén Ny.-Szt.-Lászlóról: az egyháztagok gabonában adakoztak többen. pénzérték *1 frt 80 kr.*

40. Gyöngyösi Dénes gy. ivén Ny.-Szt.-László: Nagy Zoltán 1 frt. Gyöngyösi Dénes 1 frt 20 kr; együtt *2 frt 20 kr.*

41. Gyöngyösi István gy. ivén M.-Vásárhely: Szabó János ezredes, báró Apor Károlyné 5—5 frt. Csep János 3 frt. Csontos Olivér, Engel Imréné, Sándor László, Sós Pál, dr. Bernádi György 2—2 frt. Deák Lajos, Bucher Károly, Izmael Károly, Engel Imre, Wagner Lipótné, Tolnay Károly, Gidófalvi Csizsár Albertné, Nagy Sándor, Jakab Rudolf, Váradi Marton, Jeddi Sándor, Widder Antal 1—1 frt. Gyöngyösi István 1 frt 50 kr. Muzsnai Kálmán, Vertán István 50—50 kr; együtt *37 frt 50 kr.*

42. Várfalvi ekklézsia *5 frt.*

43. Csegezi Elek *1 frt.*

44. Csép Sándor gy. ivén Bagyon: Csép Sándor 1 frt. Csép Mózes 50 kr. Balog Lőrincz, ifj. Balog Pál 20—20 kr. Bágyoni ekkla 6 frt.; együtt 7 frt 90 kr.

45. Zsakó János gy. ivén: toroczkoí takarékpénztár 10 frt.

46. Gábor Albert, Gálfi Ferencz, Máthé József és Pálfi Sándor gy. ivén Martonosból: Martonosi ekklzsia 3 frt. Gábor Albert 2 frt. Id. Gálfi Ferencz, Máthé József, Simon Lajosné, Pálfi Sándor 1—1 frt. Jakabfi Sándor, Gáspár András 60—60 kr. Sztpáli Ferencz, id. Vas Zsigmond, Vári Mózes, köz. Gálfi Ferencz, Balogh Ferencz, Balogh Ferenczné. id. Gáspár János, Vas János, Gálfi Pál 50—50 kr. Gáspár Zsigmond. Sztpáli Zsigmond 40—40 kr. Gálfi Lajos, Sebestyén János, Gálfi Domokos 30—30 kr. Id. Vas Mózes, Gálfi György, id. Sipos András, Gáspár József, ifj. Gálfi Ferencz. Vas András, Jakabfi Mózes, Vas Miklós, Gálfi Sándor, Dathi Sámuel, Sztpáli Sándor, Vas Sándor, Nagy József, id. Balogh János. f. Vas Zsigmond, özv. Kis Józsefné, Vas Antal, Vas Mihály, Kuti Ferencz, Sipos János, id. András József, Vas Gergely, Bálint György, Sófalvi Marton, ifj. András Ferencz, Blotár Sándor, Jánosi Sándor, Bordi János 20—20 kr. Ifj. Gáspár Mózes, ifj. Vas Ferencz 15—15 kr. Sófalvi Mihály, Benczédi Ferencz, Péterfi Ferencz, Sztpáli Mózes, Miklós Gergely, ifj. Balogh János, ifj. Balogh Jánosné, Vajda Ferencz, Kibédi György, Vajda Sándor, özv. Miklós Mihályné, Gáspár György, f. Vas Mózes, Szász Sámuel, Gáspár Sándor, K. Vas Mózes, Demeter Ferencz, Demeter Ferenczné, Vas Ferencz, Jánosi Mihály, András Mihály, Vajda Imre, Demeter János, ifj. András József, Szilágyi Mária, Jakab Mihály, Vajda János, Miklós Sándor, Kovács Ifigenia, Gálfi Lászlóné, Pálfi József, id. Demeter Mózes 10—10 kr; együtt 25 frt 50 kr.

47. Kozma Dimén gy. ivén Énlaka: Kozma Dimén 2 frt 30 kr. Ifj. Keresztély Dániel 30 kr. Rofai János, Keresztély Mihály 25—25 kr. Jánosi János, ifj. Keresztély Mózes, Keresztély László, özv. Keresztély Dánielné, Benczédi Sámuel, Patakfalvi Ferencz, Márton Mózes, id. Patakfalvi Sámuel, Fülöp Jakab, Patakfalvi Lajos 24—24 kr. Kelemen József, Szász József 18—18 kr. Vas Mihály, Pálfi Mihály, Vas Zsigmond 20—20 kr. Keresztély Sándor, Patakfalvi Mózes, ifj. Ádám Pálné, Jánosi Gergely, Bálint Antal, Keresztély György 15—15 kr. Biró Miklós, Török András, Pálfi Mózes, id. Biró Pál, id. Biró Izsák, Keresztély Gergely. Rofaj Zsigmondné, Keresztély István, Keresztély János, Fülöp Ferencz 12—12 kr. Ifj. Tamás József, Keresztély Elekné. id. Keresztély Mózes, K. Tamás József, Benczédi Mózes, Márton József. Tóth József, Patakfalvi József 9—9 kr. Patakfalvi Ábel, Rigó János, Albert Ferencz, Albert Zsigmond 6—6 kr; együtt 9 frt 52 kr.

48. Nagy Ferencz gy. ivén Énlakáról: Nagy Ferencz 1 frt. Ifj. Fülöp János, Török Ferencz, Biró Ferencz alsó 48—48 kr. Biró Jánosné 30 kr. Id. Fülöp János, id. Demeter József, Ádám József, ifj. Fülöp József, Arus József. legifj. Biró Ferencz 25—25 kr. Biró Mihály, Biró Sámuel, Török József, Györfi János, Györfi Mózes 24—24 kr. Id. Fülöp József, Demeter Lajos, Demeter Mózes, Ádám Ádám, Keresztély Zsigmond, Tóth Zsigmond, Szabó Sámuel. Kósa Mihály 20—20 kr. Ifj. Pataki Sámuel 18 kr. Ádám János 15 kr. Szász Ferencz özv. Patakfalvi Sándorné. id. Fülöp Mózes, ifj. Fülöp Mózes, Ambrus János, id. Ádám Pál, Ádám Mihály, Kelemen Mihály, Ádám Albert, f. Biró Ferencz, Bálint Zsigmond, Biró Mózes, Bálint Ferencz 12—12 kr. Ilyés János, Jónás Mózes, ifj. Ambrus Mihály, Biró István, Balogh Ferencz, Tamás Sámuel, Lőrinczi Márton 10—10 kr. Ádám Ferencz 9 kr. Ádám Sámuel 6 kr. Ádám Istvánné 3 kr; együtt 9 frt 84 kr.

49. Rofaj Dániel gy. ivén Énlaka: Rofaj Dániel 50 kr. Patakfalvi Salamonné. id. Ambrus Mihály, ifj. Biró Gergely, Ádám Izsák 24—24 kr. Demeter János. Biró Károly, Demeter Sámuel, Patakfalvi Daniné, Patakfalvi Gergely, Patakfalvi Elek, Koszta János 12—12 kr. Ambrus Zsigmond, Biró Dénes 9—9 kr. Patakfalvi Péter, Tóth Ferencz 6—6 kr. Boros Dániel 4 kr; együtt 2 frt 64 krajczár.

E közlemény összege	371 frt 42 kr.
Az első közlemény összege volt	335 frt 42 kr.
Együtt	706 frt 84 kr.

Kolozsvárt, 1892. április 15.*)

FERENCZ JÓZSEF,
unitárius püspök.

SZÉKELYKERESZTURI GYMNASIUM 6-ik TANÁRI SZÉKÉRE TETT ADAKOZÁSOK.

XI. közlemény.

1. Tőkét.

a) készpénzben.

Pálfi Mihály ügyvéd ivén: Maros-Vásárhely 54 frt.

H.-almási lelkész Ajtay János ivén: Ajtay János 10 frt. Barra Lajos körjegyző, Gothárd Dániel, Sándor János (Donáth) Kenyeres András idősb., Szabó Mózes (muszka). Szabó János (Orbán), Józsa Mihály (katona), Horváth János (alsó), Sándor György, Józsa Mózes, Bóka János bíró, Deák János, Józsa Dénes, Gothárd János birtokossági elnök, Szabó László (nagy), id. Barra József, Nébel Ferencz, tisz. özv. Sándor Lajosné, Józsa Sándor, Szabó András, Szabó Mihály (pataki), Szabó Mózes (kurta), ifj. Gothárd Pál, Sebestyén Mózes, Bencző János (Mihály), Sebestyén Ferencz, Sebestyén Mihály, Pap Mihály, Rigó János Máté 1—1 frt. Bóka József kovács, Szabó István szöcs, Herman Károly, Sándor András (belső) Miklós István kovács, Józsa Lajos kovács, Józsa Lajos, László András (varga) Sándor Mozes (kerti), Gothárd Pál felső, Gothárd András felső, Antonya István (Péter), Sándor Mihály (benczőfalvi), Dénes Zsigmond, Sándor József (kicsi), Szabó József (Sebestyén) Hajas Mihály, Bodor István, Szabó Mózes (Dávid), Szabó László (Orbán), Szabó István (Dávid), Szabó László (Zsigmond), Barra József ifj., Szabó József (Zsigmond), Sándor András (kenyeres), Baczó Mihály, Pálfi János, Lőrincz Mihály (alsó), Sándor Pál (katona), Kovács Mózes 50—50 kr. Sándor Mózes (Zoltán, Kovács József, Kenyeres Györgyné, Bencző János (huszár) 40—40 kr. Összesen: 55 frt 10 kr.

II. Gabonát adtak:

Józsa Mózes (Gothárd), Antonya András (felső), Pap János, Rigó József (katona), Lőrincz Péter, Bencze József, Rigó János, Felszegi András, Sándor Pál (dombi), Gothárd Ferencz ifj., Soós Mihály (alsó), Kálmán János ifj., Sándor János (György), Sándor Mózes (pataki) Szabó János (Zsigmond), Szabó Mózes (Zsigmond), Csáka István, Rigó István (molnár), Szabó Mihály (muszka), Bodor József idősb, Bencző Lőrincz, Csáka János (rigó), Sándor Andrásné, Dimény Rozália, Dajka András, Szabó György, Sebestyén József. Összesen 8 véka 4 kupa.

A mely gabona-mennyiséget az egyházi előljáróság elárusítván 7 frt 50 krért, a készpénz-adományokkal együtt a gyűjtés eredménye 62 frt 60 kr tesz ki.

b) Évenként.

Nagy Gyula tanár Kolozsvárt 5 évig à 10 frt = 50 frt.

BENCZÉDY GERGELY,
közpénztárnok.

*) A később érkezetti, valamint Pálfi Ferencz urnál Sz.-Udvarhelyt gyűlt adományok a következő füzetben fognak közöltetni. F. J.

Több adakozás a jövőre kellett hogy maradjon. Szerk.

A „Keresztény Magvető“ 1892. évfolyamára befizették:

a) 4 frt pártoló díjat:

Árkosi unitárius ekklézsia, Bölöni unitárius ekklézsia, Fekete Gábor, Gothárd Sándor, Simon József.

b) 2 frt előfizetési díjat:

Ajtai János, Antonya János, Bakoczy János, Barabás Lajos, Balázs Károly, Becsák János, Borbély Samu, Belényesi Zsigmond, Csegezi László, Csegezi Lajos, Fekete József, Füzi Katinka, Gál Lajos, Gombos Sámuel, Göncz Mihály, Gálfalvi János, Iklandi unitárius ekklézsia, Incze Lajos, Koncz József, Kádár Lajos, Kálnoki unitárius ekklézsia, Koncz Imre, Kovács Dénes, Kökösi unitárius ekklézsia, Köröspataki unitárius ekklézsia, Kozma Elek, Lófi Aron, Létai Gábor, Nyomáti unitárius ekklézsia, Paulay István, Pálffy Zsigmond, Sebess Lajos, Sándor Ferencz, Serester Sándor, Schmer Ferencz, Szent-királyi unitárius ekklézsia, Székely László, Zsombori János.

A

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden kéthónapban egyszer, legkevesebb 4 ivartalommal

A Keresztény Magvető a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theismus magasztos eszméit a jelenkor különböző gondolat-áramlatai közt fentartani, s e mellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

S e végre közöl hit-bölcseleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket s másnemű dolgozatokat, és egyházi beszédeket; s azon kívül az oktatás és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A Keresztény Magvetőt oly dolgozótársak támogatják, kik között hazánk nem egy elsőrangú írójával találkozhatik az olvasó. Külföldről is két jeles állandó munkatársa van.

Pártoló díj: 4 frt; előfizetési ára egész évre: 2 frt. Pártoló-és előfizetési díj és minden közlemény a szerkesztőkhöz intézendő Kolozsvárra.

PÉTERFI DÉNES és KOVÁCS JÁNOS
kiadó-szerkesztők.

A „KERESZTÉNY MAGVETŐ“ köteteiből a XVIII–XXVI. kapható. Egy kötet ára 2 frt.

CHANNING ÖSZSZES MŰVEI

hat kötetben.

I. kötet: TÁRSADALMI TÁRGYUAK. II. köt. VALLÁSOS TÁRGYU BESZÉDEK. III. köt. ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK. (Bonaparte Fenelon. Milton.) IV. köt. VALLÁSOS TÁRGYUAK. V. TÁRSADALMI ÉS VALLÁSOS TÁRGYUAK. VI. köt. A TÖKÉLETES ÉLET.

Egy kötet ára 1 frt 20 kr. a „K. Magvető“ előfizetőinek postán küldve 70 kr. Kapható szerkesztőségünknel.

A szerkesztőség.